

7. 6.
D 4228

БНА БІБЛІОТЕКА.

13.

ГАНС ШЕЛЬ.

ПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ

СТОРОННИЦТВА В НІМЕЧЧИНІ.

німецького переклади Г. М. и Г. Ф.

Передрук с „Правди“.

Ціна 20 кр.

ЛЬВІВ, 1879.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під заряд. К. Беднарського.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01177078 (V)

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 37 206

и 9393

Суспільнополітичні питання, напрямки стороництва.*)

Суспільна політика се наука и штука, як уладити суспільність; а позаяк лад суспільности може настати тільки через найвищу всеобіймаючу управу, и суспільність без держави неможлива, то понятє держави входить до суспільної політики. Таким робом суспільна політика, се сума змагань, що відносяться до суспільности, с. є. до исторично витвореного звязку родин и єдиниць, котрий спільними господарськими и особистими взаєминами ціло удержується, ті господарські и особисті відносини на підставі однаких обичаєвих и правних поглядів уладжує и, очевидно, яко исторично витворений звязок неперестанно розвивається.

Ми сказали, що суспільність неможлива и немислима без держави, бо ж мусить бути якась управа, щоби улекшувала и обезпечала взаємини між поодинокими сустанами єєї великої громади інтересів.

Наука и штука, як би се найліпше уладити, зветься по просту політика. Вона займається, так сказати, зверхнім уладженем, формою, в якій суспільність представляється на віі.

*) Перевід з німецького : Unsere Socialpolitischen Parteien. Von Hans von Scheel. Leipzig. 1878.

Але та сама зверхня форма може містити в собі ріжний зміст и як той сам державний організм перебуває ріжні форми управи, переходить без надмірного потрясення від республіки до монархії, — так само може також однакова державна управа бути пригідна для ріжних суспільностей дуже несхідних в своїх основах. Старинна римська держава мала багато установ подібних до теперішних, а прецінь старинна а нова суспільність зовсім відмінні від себе.

Не хочемо ту зовсім заглиблюватися в філософію історії. Ми будемо держатись тільки нової суспільности, що одержала свій тип з історичної сумішки старини (antike), германізму и християнства, и основана на однакових понятях о родині и о власности.

Та сама суспільність жле в так ріжнородних державах, як англійська и французька, під так відмінними управами, як німецькі монархії и швейцарські демократії. Як з одного боку годі заперечити одноцілості нової суспільности, так з другого боку годі заперечити ріжнородности нових держав. Здавалося б про-те, що між формою держави а суспільністю нема дуже тісної звязи, и що держава не має безпосередного впливу на розвиток суспільности.

А все ж таки годі не признати таких взаїмних відносин и бодай се можна сказати, що одна форма управи більше а друга менше спосібна трівати піддержувати розвиток суспільности и вводити в ній зміни.

В загалі можна сказати, що суспільний порядок удержується найдовше без зміни там, де політична управа обіймає найбільшу часть інтересів и їх до співчинности покликає. Се можна бодай теоретично сказати о чистій демократії, а історичні досвіди стверджують сю теорію. Нема може консервативнішої суспільности як швейцарські демократії, и то именно в тих кан-

тонах, де демократія здавна вже утвердилась; а існуюча там по часті від давна а по часті нововведена установа „референдум“ (народне голосоване над всіма уставами) виказала особливо в господарським праводавстві такий консерватизм народа, якого б ім позавидували консерватисти усіх других країв, и котрий довів би до роспуку всіх гороїжно-реформаторських державників.

Для глибоких суспільних переворотів, для швидких господарських реформ найвідповідніша форма управи — абсолютна монархія, бо вона подає великим реформаторам пригожий апарат для їх реформаторських идей, щоб їх швидко и в пору вводити в жите; доказом сего н. пр. пруські реформи на початку, а російські в середині сего столітя.

Але в цілости здається, що питання суспільнополітичні дуже слабо звязані с політичними; а як помимо ріжнородних політичних управ суспільність остається в сущности однакою, так з другого боку по-при ріжнородні політичні стороництва бачимо у всіх державах однакого цивілізованого шару однакі суспільнополітичні стороництва. Так само и в теперішности. Але одну велику суперечність добаваємо між суспільнополітичними стороництвами всіх часів и народів, а именно: одні — вдоволені існуючим ладом в суспільности, и через те раді ёго удержати, — а другі бажать основних перемін в управі суспільности, чи задля свого положеня, чи задля почуваної кривди. В такім значіню все були суспільні питання и суспільнополітичні стороництва. А позаяк суспільність раз-у-раз розвивається, то раз-у-раз мусять виступати також нові питання и стороництва; в кожній історичній добі вони мають заразом свої відрубні відтінки; су-

спільні питання старинного и середного віку зовсім не то, що теперішні.

Так само и тепер стоять проти себе два головні стороництва на ґрунті суспільних питань: консерватисти, котрі всіми силами опираються всяким основним змінам нашого суспільного ладу, и радикали, котрі домагаються таких змін. По середині зовсім природно стоїть посередна громада зложена з людей, котрі не мають потреби різко домагатися змін своїх інтересів, и с таких людей котрі признаючи истнуючі в кожній суспільности неминучі хиби раді старатися їх усунути, пиймаючи докладно потребу посвященя інтересів особистих для добра загалу. Але позаяк суспільні справи людей більше розгорячують ніж політичні, то легко твориться сильна впливова політична громада посередна, а суспільнополітична остається розмірно слабою и в ній проявляються вправді рішучі напрямки але слабше сполучені стороництва.

В такий спосіб будемо и при сёгочасній суспільности говорити о консервативних, радикальних и середних стороництвах. Сі послідні (радикальні и середні) найкрасше назвати стороництвами реформи. Назва „ліберали“ вправді була б відповідна, але, як побачимо дальше, могла б вона дати причину до помішаня и помилок, позаяк нинішні так названі ліберальні стороництва зовсім не те, що суспільнополітична середна громада (група). Вони стоять більше на ґрунті чисто консервативнім.

Розуміється, що ті стороництва громадаються навколо суспільнополітичних питань породжених новішим суспільним ладом; то ж треба передовсім пояснити, які се ті питання.

Наша суспільність основана на властивих культурних елементах витворених старинним світом, гер-

манством и християнством; вона збудована на моногамічній родині, на повній приватній власности, на праві свободної умови між всіми формально рівноправними членами народу. З дійсних хиб або з хибних наслідків тих основних установ мусять вироджуватись суспільні питання.

Най хто як хоче думає про те, як трактувати и рішати ті питання, се одно певне, що головні питання підіймані тепер більше або менше справедливо — ось які:*)

По перше. Що до родини підносяться закиди против позадомашної праці дітей и жінок в загалі а також против надмірної позадомашної праці мужчин з бідніших клас. Для так званих середних клас визначається окреме „питанє жіноче“, именно що до тяжкого економічного положеня незамужних женщин.**)

С питанєм, так сказати, родинним вяжеться також питанє „про помешканє.“***)

По друге. Що до приватної власности підносяться питання: чи и як запобігати б надмірному нагромадженю капіталів в одних руках через уродженє, щастє и другі

*) H. von Scheel, die Theorie der socialen Frage, Jena, Mauke, 1871; и Die sociale Frage (відчит), Bern, Jent und Reinert, 1873. Ad. Wagner, Rede über die sociale Frage, Berlin, Wiegandt und Grieben, 1872.; v. d. Goltz, die ländliche Arbeiterfrage, Danzig, Kafemann, 1872.

**) H. v. Scheel, Frauenfrage und Frauenstudium, Rectoratsrede in Bern, Jena 1874; також в „Hildebrandts Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena, річник 1874. книжка 1.

***) E. Engel, die moderne Wohnungsnoth, Leipzig, Duncker und Humbolt, 1873; E. Sachs, die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen, Wien, Pichler, 1869.

причини, як дати б можливість як найбільшій масі народа користуватись власністю, не обмежуючи при тим змагання до економічної свободи и самостійности, и які границі установити для публичної власности.

По третє. Що до свободної умови підносяться питання: як би її уладити и як обмежити щоби и економічно слабшим по можности забезпечити свободний ужиток сил и рівні услівя в боротьбі о добробут; питання ті проявляються відмінно в різних галузях продукції.

До тих питань, котрі проявляються в певних формах відповідно до властивостей управи суспільности, відносяться верстви, кружки и громади (групи) народа и єдиниці зовсім відмінно, після того, чи господарські інтереси товариські, традиция та наукові переконання потягають їх до одних або других питань. Наукові переконання стрічаємо тільки у немногих а с тих немногих тільки немногі голосно їх висказують, так що навіть між образованими людьми мало хто йде за їх проводом. Та справді ніде так не тяжко стрітити неупередженого, розумного а при тим практичного пійманя теперішности, належитої оцінки давнішого розвитку и ясного розпізнавання будучности, як на ґрунті суспільнополітичнім. Ріжниця заходить найперше в поглядах на самі питання, а відтак и в способах їх рішання. Деякі кажуть, що всі висше наведені питання, або бодай декотрі при теперішних суспільних обставинах не мають ніякої підстави; другі знов розходяться лише що до їх рішєня. В посліднім згляді заходить именно ріжниця що до того, що лишити силам приватним а що здати на руки держави.

Ріжниці в пійманю тих питань не творять ще безпосередно суспільнополітичних стороництв, а тільки напрямки. Бо не можна ще говорити о сто-

ронництві, доки діло йде про поодинокі, хотя й далекосяглі питання н. пр. про спільки, податки, мита — на котрі певне число осіб годиться, хочби переконання тих людей мали и як глибоку наукову підставу. Противно, щоби повстало сторонництво суспільнополітичне, потреба перше: спільности основного погляду на истоту и значіне суспільних питань в загалі, и на способи як їх рішати; по друге: спосібности до ділання в житю публичнім. При тім не конечно треба и на ділі не все лучається, щоб сторонництво ясно сформулувало собі тоту ціль до котрої прямує, та щоб члени сторонництва власною думкою та науковим переконанем доходили до тих поглядів, за котрі стоїть сторонництво. Бо особливо колиб ся послідня вимога була конечною, то всі сторонництва складалиб ся з дуже малого числа людей. В практичнім житю нема в загалі сторонництв чисто суспільнополітичних, але на їх засноване впливають то політичні — чи як звичайно кажуть формальнополітичні, — то релігійні причини с. з. вони мусять висказати свої гадки про формальнополітичні и релігійні питання. Сего не можна оминати и годі уважати за блуд; бо вступаючи до житя публичного, заступаючи публичні интєреси в громаді и державі, годі ограничитись на одну частку публичних питань а про решту не згадувати; а тільки сторонництво мусить на всі боки висказати свій програм, чи то виразно, чи тільки зазначаючи в загалі своє змаганє. Таким робом публичне сторонництво є завжди заразом суспільнополітичним и церковним — се послідне в найобширнійшій значіню слова; розуміється, що оден або другий бік може мати перевагу; и так бік формальнополітичний у нинішних так названих лібералів, церковний бік в ультрамонтанів, суспільний бік у соціяль-демократів.

Розглядаючи суспільнополітичні стороництва треба мати на оці отсе їх згруповане, котре виробили сі три основні складники, и при поділі самого огляду треба все виходити с тої точки.

Пристаюючи до самого огляду побачимо, що єдина наукова дорога тутка така, щоб насамперед вислідити историчне повстане суспільнополітичних стороництв, а відтак на тій підставі представити їх теперішній стан. Лише с такого становиסקа можна буде дійсно порозуміти, безсторонно представити, належито оцінити и бодай потроха заглянути в будучий розвиток сих стороництв. Проте найближче и найважнійше завдане наше — докладно вказати историчну основу, на котрій опираються погляди наших суспільнополітичних стороництв, хотьби прийшлося нам в тім згляді не сказати справді нічо нового.

II.

Историчні основи німецьких суспільно-політичних стороництв.

Відрубні признаки німецьких суспільнополітичних стороництв основані, розуміється, на властивостях новійшої суспільности, — и ті німецькі стороництва, котрі ту будемо переглядати, залежать від складу суспільних и публичних порядків в Німеччині.

Німецька суспільність, се прецінь не є щось відрубного від тої загальної „новійшої суспільности“; противно, в германських и романських культурних державах Европи и Америки суспільні погляди и господарські основи в ґрунті річи однакові, — а з розвитком материяльної и духової обміни стаюь вземини всіх

людей того великого культурного круга чим раз тісніші, відносини чим раз однаковіші. Вихідна точка, від котрої починається та „новіша суспільність“, се безперечно французька революція, котра передовсім довершила побіду маючого міщанства над старою феодальною державою, и то як в господарськім, так и в політичнім згляді, а відтак дала почин зовсім новому розвитку людей на идеальних підставах волі и рівности.

Правда, в Англії переміна старої суспільности в нову почалася давніше и довершилася спокійніше, — а та властива міщанина останків феодалізму и грошевої олігархії, котрою відзначаються тамешні порядки, в многих зглядах відрізняється від нашого суспільного ладу. Але помимо тої несхідности в розвитку и переходах, всеж таки остаточні добутки ту и там и що до часу и що до якости в ґрунті річи такі подібні, що насміло мож говорити о новім культурнім звороті в європейській суспільности від революції 1789 р.

В тім часі абсолютизм и меркантилізм виховав під боком ґрунтової аристократії нову господарську силу — міщанство, — а під боком сільскої господарки промисл. Всі складники господарки грошевої були вповні вироблені. Настав час — и проломано старий, историчний уклад суспільних верстов, опрокинено старі форми власности и способи господарованя з усіми стісняючими їх путами.

Як думки Монтескіє и Руссо приготували революцію політичну, так приготувала переворот в поглядах господарських и правно-економічних нова школа економістів, тісно звязана з матеріялістичною філософією того часу. Від середини минувшого столітя розвивали так названі фізіократи нову економічну науку, котру треба вважати першим и досі єдиним си-

стемом тої науки, — бо вони справді стрібували покласти одноцільний будинок суспільної економії и разом звязати ёго як найтіснійше с цілим суспільним и політичним ладом; оперта на них англійська школа економічна не повела дальше роботи в тім напрямі.

Фізіократи сплудувалися наперед поняти саму истоту суспільної економії без згляду на сякі або такі обставини сеї або тої держави; через те вони поклали основу загальної суспільної економії. Вони перші показали, що політика економічна, се не діло тикаюче тільки кишені сего або того князя, але діло тикаюче порівно кожного горожанина; вони старалися вияснити и виказати, як твориться и як ділиться між усіми господарськими верствами ціла сума достатків; вони стрібували разом, кладучи властителів ґрунтових в основу всеї суспільности яко найважнійшу, продуктивну клясу, — звязати економічне уладжене суспільности с політичним, — думка, котру відтак, хоть в иншій формі, підніс на ново Сен-Сімон.

При тім ціхує фізіократів досить досадно спротивлене пануючому до них меркантилізмови. Наперекір пересадному ціненю грошей яко головного богацтва, вони твердять, що тільки полєві, первісні витвори становлять властиве, живуще богацтво народа. На перекір меркантилістам, котрі підносили торгівлю и промисл, фізіократи стояли за тим, щоби підпирати рільництво, найважнійше жерело богацтва. Замість клясових ограничень и державних стіснень, зовсім не сприяючих розвиткови новійшого діловодства, вони домагалися самостійности и свободи праці и зносин; замість руйнуючих данин и спиняючих мит домагалися установа рівномірних податків, котрі би захвачували богацтво

три самім ёго повстанню, а відтак запевнювали ёму легкий и швидкий оборот.

Той фізіократичний систем, носячий в собі зароди плодового розвитку, переняли відтак, як звісно, Англічане, и основну ёго думку, що „посеред зовсім природного порядку три фактори продукції — природа, праця и капітал — мусять витворити найбільшу масу достатків“ повернули на збудоване знаменитого систему вольної торгівлі або Сміттиязму, котрого основа и ціль заразом, се понятє „народнёго богацтва“, т. е. сума всіх вартостей, находячихся в господарстві цілого народа, без згляду на їх розділ и їх суспільне діланє.

Конечно нам ту представити собі в цілости всі характеристичні ціхи и всі хиби тої науки, против котрої тепер так завзято борються сторонники суспільної реформи и радикали, — щоб могчи порозуміти, о що властиво розходиться. При тим не в тим ту діло, щоби викладати специяльно науку того мужа, котрий насамперед переніс фізіократизм до Англії, т. е. Адама Сміта, — але той ряд думок, котрий так названа „англійська школа“ и її прихильники у всіх краях виробили в звісну „теорію вільної торгівлі“. Чи сам творець тої школи так думав и учив, — се зовсім нас не обходить, — ба ні, мусимо навіть зазначити, що Адамови Смітови ніяк не годиться приписувати того, що звичайно зовуть ёго системом. Сміт писав підчас першого великого росцвіту англійського промислу фабричного, заступав погляди образованої середної кляси, котра могла голосити, що її интереси и погляди, се интереси и погляди цілого світа, — бо вонаж то обалила феодалізм, між тим, коли робітники мало ще почувалися до єдности клясової, мало ще піймали и боронили своїх відрубних интересів. С того становиска и для такої публіки прикроїв він фізіократичні идеї и прибрав їх

в домашню, англійську одіж. У нього ще нема й проблеску тої свідомости, що думка може мати суспільну донесність, так само як нема й гадки про ясний розвиток якого небудь економічного поняття (от хочби й поняття праці) ані про систематичне обробленє. Сесі хіби поповнили бодай по часті Французи, між тим, коли німецька ученість, окрім кількох мужів, як н. пр. Ліст, аж до половини сего віку то тільки й робила, що живцем усе переймала від них; хіба, що хто би схотів уважати оригінальними помислами такі чисто вншні, щоб не сказати — фільологічні перекрійки, якими займався н. пр. Льоц. Назву „Смітиязізм“ котрою охрещено науку вольної торгівлі, не треба проте шіймати яко власну науку Сміта, хоть він справді своїм популярним и приладженим до потреб часу обробленем науки економічної зискав загальну прихильність до тих думок в краю так високо промисловім, як Англія.

Представмо собі затим головні основи сеї науки; ось які вони:

Підстава и ціль господарства народнього, се заспокоєне потреб. Потреби чоловіка неограничені; вони збільшуються с приростом достатків, витворених для їх заспокоєня. Чим вони більше ростуть и повнійше заспокоюються, тим доскональнійше господарство народне, котрого ціль именно — здобувати як найбільше достатків. Достатки здобуваються працею при помочи природи, а при помочи назбираних виробів — капіталу — творяться знов нові средства продукційні и консумційні. Як капітал твориться через нагромаджене виробів праці, так з другого боку він же становить підставу до дальшої праці. Щоб витворити як найбільше достатків, треба як найбільше визискувати природу капіталом и працею. А се можливе лиш тоді, коли всі господарські сили зможуть працювати без

жадної перепони. Тим то й свобода продукції — головна підстава багаті продукції, цвітучого господарства народнього, великого багатства національного. А свобода продукції вимагає, щоб ніяка вишня сила, а именно сила державна, не мішалася до неї. Держава не може штучними способами викликати найбільшу продукцію, — противно, вона стане тільки завадою на дорозі до найвідповіднійшої и найбогатшої продукції, продукції для своєї власної користі. Власна користь, се єдина підойма и порука найпліднішого господарювання. Проте треба їй лишити зовсім вольне поле до ділання, а тоді кождий поверне свою працю и свій капітал туди, де з них буде найбільший хосен. Проте не треба ніяк обмежувати ані капіталу в шуканню и добуванню зисків, ані праці в шуканню найліпшої плати. Свобода праці для власної користі впродить завідництво між робітниками и капіталістами, а в тім завідництві той випередить других, хто однаким коштом витворює найбільше, т. є. найдешевше. З ніякого другого жерела, а тільки с свободи, може виплисти отсе добро. Таким способом повстає найбільша маса достатків, а консументи при тім получают все, чого їм треба, без ніякого штучного розпорядку. Бо при такім природнім ході народнього господарства, де є потреба якого товару, там повстає попит за ним, а де є попит, там, розумієся, швидко найдуться люде, готові заспокоїти ёго, внять таки для своєї власної господарської користі. Де попит, там виступає и подаж; а через те не тільки витворюване достатків зовсім природнім способом відбуваєся и порядкуєся само с себе, але робиться також в найдогіднійший для споживців спосіб именно через звязок попиту с подажею. Бо коли попит за яким небудь товаром дужший, аніж ёго подаж, то, правда, на разі попитуючі будуть мусіти

боротися між собою о товар и платити за него далеко більше, аніж коштувало ёго витворене; але та висока ціна швидко звабить других до твореня и подаваня того самого товару. Тоді настане знов боротьба між подаючими, в котрій ціна товару конечно мусить вменшитися о тільки, що більше менше зрівнаєся с коштами ёго витвореня. Понизше тих коштів вона не може знизитися на довго. Таким способом установлюєся ціна, вдоволююча одних и других. Таким способом витворці и споживці, питаючі и подаючі стоять раз у раз супротив себе в ненастанній але благодатній боротьбі, котра йде зовсім після законів природних.

Ті самі відносини, що між кунуючими и продаючими в звичайнім значіню того слова, заходять також між властителями капіталу и властителями праці, т. е., між підприємцями и робітниками. Капітал потребує робучої сили, щоб міг піти в діло, — а праця вимагає капіталу, щоб заявитися; капіталіст виступає як питаючий, робітник яко подаючий товар: працю. Чим більше творить капітал, тим більше праці вимагає; чим більше праці затруднено, тим більше твориться капіталу. И ту природний закон попиту и подажі при помочи конкуренції порядує всі відносини, котрим єдиниця мусить піддаватися.

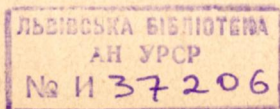
Давши таким способом волю и природний хід господарській машині, введемо в рух та уладимо її тим самим в найпростійший и найдоскональший спосіб, а господарська користь кожного буде при тім запевнена и остаточно вирівнана. Бо именно боротьба інтересів природною konieczністю виродить згідність інтересів, бо скоро всі зможуть свобідно добиватися своєї користи и скоро власна користь покаже кождому найдогіднійшу дорогу до єї осягнення, то кождий, значить, и мусить її осягнути. Таким робом и капітал буде ужитий на те,

чого найбільше треба, и праця буде поділена найкраще; через те буде продукуватися з найменшим коштом найбільше, т. є., найдешевше, и заспокоїться — о кілько мож — найбільше потреб. А тоді осягнена ціль народнього господарства: — витворене як найбільшого народнього богацтва.

Сей ряд мислей мож на беспечно вважати головною основою Сміттиязізму або систему вольної торгівлі, с котрої відтак вицливають дальші подрібности и виводи економічно-політичні. Так само можна сказати, що прихильники тих думок уважають їх не тільки провідною ниткою для щіймання истнующих економічних порядків, але радше регулами пригідними до беспосередного, практичного застосованя.

Зараз на перший погляд видно, що та наука тісно звязана с пануючою під той час школою „природних прав“, що не звертає ніякої уваги на историчний розвиток и виходить с того переконаня, що всі господаруючі стають супротив себе з однакою силою и однакою свободою, — и кождий здоровомислячий пізнаєть також, що именно ті основи становлять єї слабі боки.

Економічне праводавство, бажаючи передовсім розвинути всі продуктивні сили, пішло за тими поглядами. Як в промислі так и в рільництві скасовано всі давні пута, котрі вязали и властителів и робітників заснів, — и таким способом в господарстві були тепер тільки предприємці, властители капіталу — и робітники, властители товару званого працею. До першого розряду ввійшли всі посідаючі більші рухомі або нерухомі маєтки и деякі доробкевичі з робітників, що доробилися мастку при новім розцвіті промислу; до другого ввійшли бувші кріпаки, челядники и термінатори ремісницькі, по части також менші властители, рукодільники,

котрі насамперед протрапились в конкуренційній боротьбі с швидко зростаючим великим промислом, попереду переважно в Англії.

Повстане и зріст того нового стану наємних робітників потягли за собою такі важні наслідки, — пізнане ёго истоти таке конечне для зрозуміння цілого соціального руху, що мусимо над ним блище застановитися.

Продуковане на великий розмір — а до такого намагає господарський розвиток майже у всіх галузях промислових з більшою або меншою бистротою — не тільки змінило давнійші, особисті зносини витворця с споживцем, не тільки зробило споживане дешевшим, але також відняло ёму ціху индивидуальности, причинилося до розділу, а радше сказати, до сконцентрованя и швидкого помноженя людности, а передовсім до збільшеня стану вольних наємників, так, що вольнонаємна праця тепер переважає, між тим коли давніше, обіймаючи тільки невеличку часть людности, вона вважалася внімком. Окремі ціхи тої вольнонаємної праці лежать в тім: 1) що згода робуча заключаєся при вольнім праві и на короткий час, не тягне за собою ніяких трівалих взаємин між робітником а підприємцем ані зі згляду на само предириняте, ані зі згляду на домашнє господарство, и 2) в тім, якого рода дохід получає робітник. Дохід сей, то грошева плата, котра безпосередно не стоїть в ніякім звязку з вартостю виробленого витвору и звичайно виплачуєсь робітникови, заким ще той витвір зістав спроданий яко товар. Чим більше змагаєся продуковане на великий розмір, тим, розумієся, менша стає економічна самостійність наємного робітника, а з другого боку, чим більше росширюєсь ринок*)

*) Ринком називаєся веяке місце, де продаються товари. Кожда галузь промислова, витворюючи инші товари, має також

и спекуляция, тим частіші бувають потрясеня всіх стосунків робучих, котрі мають найбільшу вагу для насмного робітника, бо від них же залежить, чи зможе він получить роботу и як уладить своє жите. Властива промислова фабрикация звязана ще з другими недогодами, котрих однако ту не потребуємо далі тикати.

Коли затим шириться чим раз більше така наємна праця, витворює вона велику и обставинами свого жита однаку масу наемників, осібну робітницьку клясу, при помочи котрої промисл справді безмірно швидко поступає наперед, але котра при тім, яко кляса, стає в звісну супротивність до решти суспільности а борючись раз у раз о збільшене платні легко може перейти до зовсім ворожого становиска, що проявляєя в ріжних суспільно-політичних домаганнях.

Коли проте з одного боку та кляса не маюча и тим самим економічно зовсім безсилна раз у раз падала в „вольній“ боротьбі конкуренційній, а з другого боку підприємці виповнювали щиро свій обовязок (після понять вольноторгової науки), а именно старались витворювати як найбільшу масу достатків, не зважаючи на уживаних до того витворюваня людей, не дбаючи о тих, що при роботі окалічили и т. д., — то конечно мусіло дійти до невдоволення и нужди між робітниками, а далі було б дійшло й до боротьби, якби не зараджено лиху реформами.

инший ринок, бо одних товарів потребують там, других там, одних більше, других менше. Росширене ринку належить так розуміти ще крім давних місць відбуту показались ще й нові. И так и. пр. промисловці англійські давнійше карабіни довозили тільки до Европи, — відтак ринок їх (т. є. відбут на товар) росширився на Америку, — а далі й на Африку, де, як звісно, достарчили їх Зулусам на власну біду.

Та нужда конечно мусіла наперед проявитися в краях найбільш промислово розвинених. И справді так сталося, як незаперечно посвідчує цілий ряд основних вислідів про положіне робучих кляс, ще від трицятих років нашого столітя. У Франції особливо зробили зворот на тім полі вислідки Вільерме про жите робітників у прядільнях 1838 р., відтак письма Фрежіе, Паран-Дюшатля, Бюре. В Англії виследи про положіне робочої кляси Фридриха Енгельса (1845), хоть и навмисно виставляли вперед темні боки, всеж таки дали повід до важкої задуми, а парляментарні анкети, слідячі аж до наших часів за обставинами ріжних промислових галузей, достачували раз у раз нового матеріялу, такого, який Карль Маркс в своїй книжці „Капітал“ (1867) використав простірно, хоть и односторонно. В прочих краях мало стосунково зробила и держава и приватні люде для пізнання жита робочого люду, а особливо Німеччині треба закинути, що єї промислове праводавство зладжене без достаточного практичного підготовлення; через те й доси ще йдуть спори про добрі и злі боки того праводавства, а ніхто не береться до відповідних вислідів про сам стан економічний, так, що поле ту дуже широке для всіляких суперечок пустими фразами.

Ті економічні недогоди нового господарства, котрі особливо різко визначувалися в житю наємних робітників, сталися зародом опозиції, котра виробила нові суспільно-політичні ідеї.

Мусимо вже тутка виложити ті ідеї, противні вольноторговству, бодай о тільки, о кілько вони є попередниками нинішних радикальних и реформових ідей в Німеччині, так що коли відтак перейдемо до представлення німецьких сторонництв, будемо мати вже ясно зазначену вихідну точку.

В той сам час, коли Роберт Мальтус розвивав свою знамениту теорію залюднення, котра в економічному згляді не може остоятись с тої простої причини, що не бачить, що люде не непосредно залежать від природи чи там від плодності землі, але опановують и повертають на свою службу сили природи при помочи власности; в той сам час, коли Давид Рікардо робив свої не менше славні висліди про робітницьку плату, котрі також доходять до того сумного виводу, що положіне робітника може троха полішитися на якийсь час лиш тоді, коли він буде поволійше и в меншій мірі множитися, ніж капітал, — в той сам час уже Сімонід де Сізмонді, видячи всі англійські порядки, стратив віру в вартість вольноторгової науки, але сам не зумів дійти навіть до почину нової теорії.

Властивим творцем сусільнополітичної критики, котрого думка, хоть ще попутана и невироблена, повела за собою далекоюсягаючі наслідки теоретичні и практичні тріваючі ще й тепер, мусимо вважати Сен-Сімона; проте конечно треба бодай побіжно вказати, як ёго ще дуже неясні ідеї, розъяснюючись и поповнюючись виробили новійші соціяль-демократичні засади.

Анрі де Сен-Сімон висказав у своїй „Parabole politique“ (1819) сміле як на тодішний час питане: чи гірше було б для Франції, як би нараз стратила всю королівську родину, ввесь двір, все висше духовенство и всіх висших урядників, в загальній сумі три тисячі найвисше в краю поставлених осіб, — чи, як би стратила три тисячі своїх найбільших учених и найліпших робітників? Відповів на те, що страта найліпших робучих сил була б далеко тяжшою для краю, між тим, коли на тамті найвисші місця лехко було б найти охочих. Серіозна думка в дивачній формі! Приглянувшись близше сему питаню и тій відповіді, побачимо

в них більшу вагу, ніж би се на перший погляд здавалося. Се велике питане про становиско власности и праці в суспільности, висказане ту, правда, дивачно, але дуже важне там, де недавна революция угрунтувала суспільний лад на нових основах — свободі и рівности перед правом. В тім питаню лежить увесь суспільний програм Сен-Сімона, — з него свідомість суспільного питання розрослася в цілій новійшій суспільности. Сен-Сімон хотів через те сказати, що праця — він називає її в найобширнійшій значіню слова „l'industrie“ — не займає в суспільности такого становиска, яке їй належиться. Прихильники Смітіянізму, вважаючи свою теорию за нехибну, бо основану на законі природи, доказували, що праця, се творець усякої вартости и основа народнєго богацтва, — між тим на ділі виходило, що не праця, а посідане займало в суспільности пануюче становиско; отошто Сен-Сімон хотів, щоби виведені були прості консеквенції с тої теорії. Він хотів, щоби „индустрия“, скоро є основою суспільности, займала також відповідне становиско. Він домагався для сили, котра, після наукових виводів, піддержувала и збогачувала суспільність, також першого місця в тій суспільности, панованя. А що було дотенно и досадно нашкіцзоване в тій „Parabole“, то розвів Сен-Сімон обширнійше в другім письмі с послідних літ свого житя, котре написав після невдалого покушення о самоубійство и назвав „Catechisme des industriels“. Катехізм той починаєся питанем: Що таке промисловець (industriel), на котре відповідає: Се кождий, хто працює, щоб витворити або приспособити средства для заспокоєня потреб або для приємности чоловіка. Всі разом такі промисловці, се сума праці, становлячої животну підставу суспільности. А колиж поглянемо, яке становиско займає та найважнійша верства в суспільно-

сти, то побачимо, що — саме послідне; а коли спитаємо, яке становиско повинна би займати, — то признати мусимо, що — саме найперше. Проте наука мусить узяти на себе завдане — поставити промисл на те становиско, котре ёму належиться. Сен-Сімон затим перший проповідував право праці до панованя на підставі еї господарської важности. Довкола сеї точки горнутья всі ёго суспільно-реформаторські змаганя, — и таким способом порушив він думку, котра поволи стає класовим самопізнанем робітників, и, часто фальшована та каламучена, ширитья з осередків великого промислу чим раз дальше и дальше и викликує чим раз нові думки и рухи. Праця, котру вже вольноторговці шумно назвали жерелом богацтва народнёго, набрала тепер нараз зовсім иншого значія. Вольноторговці піймали „працю“ яко технічний складник продукції, яко средство до твореня капіталу, — але консеквенцій не росягали на робітників; вони прийняли давну установу власности, пануючу вже в невольничих державах старини, після котрої тільки посідаючий набував нове посідане, — а с суспільної истоти праці не виводили ніякого суспільного управнєня; вони зовсім не бачили ніякого звязку між суспільністю, а народнім господарством. А именно на той звязок напер Сен-Сімон; він зробив працю с технічного суспільним діячем; впорядковане народнёго господарства він уважає завданем усеї суспільности. И розвиваючи науково ту думку, Сен-Сімон став основателем соціалізму.

Як основна Сен-Сімонова думка висказана в дивачній формі, так також майже дитинний, а прецінь глибоко значучий ёго исторично-філософичний начерк розвитку, котрий мав пояснити, як прийшло до того, що промисловці — найбільша маса народа и в фізичнім и в духовім згляді — піднали під власть пануючої те-

пер меншости. Не потребуємо ту розбирати того начерку; досить буде зазначити, що він дійшов не до такого виводу, який мовчки признавали Смітіяністи, що именно теперішній суспільний лад є найліпший и найдоскональший, що в нім цивілізация дійшла до свого вершка; — противно, Сен-Сімон дійшов до того, що конечний ще крок дальше, щоб витворити таке суспільне впорядковане, в котрім би кляса властителів и шляхти, а також сила військова стояла низше працюючої части суспільности и тільки їй служила, — а щоби таким робом из старого феодального ладу державного виробився новий, чисто промисловий, яко звершене цілої цивілізації. „И ми, — говорить він, — ми беремося до того — піднести промисловців до власти и поваги!“ Промисловий систем має бути угрунтований на засаді правдивої, зуповної рівности, зносячої всякі родові и масткові привілеї. Щоб се приготувити, треба насамперед розумно пійняти промислову державу. Сен-Сімон умер на руках своїх учеників с словами, повними твердої віри и надії: „Будучність наша!“

Хто хоч троха вміє підняти свій погляд над истнуючі економічні порядки и бачити їх з боку историчного, той мусить признати, що Сен-Сімон, виказуючи несхідність між економічною а суспільною організацією, справді підніс велике, ще не роз'яснене питане. Але кождий признасть також, що та думка, діставшия в реальнійшій формі між люд робучий и немаючий, могла, а навіть мусіла звільна стати силою, розвиваючою потужно зароди суспільного невдоволення и клясового роздору. Розумієся, що в такій абстракційній формі, яку їй надав Сен-Сімон, вона не могла того зробити.

Сен-Сімон сам не трібував ніколи проводити своєї идеї в діло при помочи агітації и організації; він пожертвував всі свої сили и средства, відмовив собі

всякої вигоди и роскоши, боровся за духове вироблене своїх цивілізаторських ідей, але не подав ніякого способу до їх переведеня; він також не виступав просто против жадних установ, на котрих опирається давний устрій, — ані против родини, ані против приватної власности, ані против права спадкового. Але суспільно-реформаторські ідеї мусіли до них взятися, хочаби проявитися в певній формі. Ту форму надав їм, як звісно Сент-Аман Базар, котрий висказані ще Сен-Сімоном сумніви о абсолютнім праві власности обострив в той спосіб, що узнав истнуєче родинне право спадкове нерозумним, неекономічним и противним суспільности.

Аж з виступленем Базара набирає Сен-Сімонізм означеної форми и двигаючої сили; суспільні хиби виповідаються острійше и скуточнійше. „Коли поглянемо на положене європейських народів, — каже Базар, — то щож побачимо? Всюди, в церкві, державі и суспільности розлад и неуспокій. Гляньмо лиш на суспільність, кільки нужди покажеся нашому поглядови, скоро тільки навмисне не схочемо жмурити очей! Наш час переважно промисловий; але промисл, котрий би повинен кожду єдиницю увільнити с пут авторитету и ущасливити, стався тепер побоевищем, на котрім с поміж тисяч розвалин и нужденних хаток де-де піднимаються величаві палати богацтва, що придавлюють кожде молоде щасте и намагане. Теперішнє право, керуюче промислом, се конкуренція; але се прецінь війна всіх против усім, війна, котра кінчиться придавленем більшости. Загибіль слабих — зъявище зовсім звичайне, над котрим всі охають, але котрому ніхто не зараджує. Чиж се задача людскости? Якже ж не маємо ми з глупоким смутком дивитися на такий порядок, в котрім загальним окликом є неуспокій и боротьба о жите?“

А дальше питає, чи такий стан суспільности конечний, и доходить до того, що ні. Суспільність має в собі силу и призване до поступового розвитку и досконалення; причинюватися до него, се обовязок всіх, хто почув хиби теперішного устрою. Визискуване чоловіка чоловіком мусить перестати, а настати суспільна згідність. Але се може статися лиш тоді, коли правні форми теперішного господарства будуть або знесені або основно змінені. А передовсім теперішнє право власности спиняє всяку зміну и поправу. Головна помилка нашого часу що до власности, по думці Базара, ся, що теперішнє право власности вважається абсолютним, зовсім конечним и незмінним. — Смітїянізм назвав ёго „законом природи“ — між тим се як раз противне всім историчним фактам, котрі показують, що власність переходила через найрозмаїтші ступені. А тепер приходить важний крок в выводах Базара; він каже: теперішна власність все таки є власність родини и не відходить від неї, хоч умре сей або той член родини. А прецінь поступ часу, зносячи давнійшу дідичність урядів, вказав уже правдивий спосіб для рішеня основного суспільного питаня. А спосіб сей зовсім простий: не зносити власности приватної, але настановити спадкове право заслуги замість спадкового права своаяцтва; а поєднане одного з другим лежить в тій засаді, що по смерти властителя спадок ёго переходить не на родину, але на цілу суспільність, при помочи котрої ся власність здобута; суспільність знов представляє держава, котра своїми правами охоронює власність.

В тім сформулованю Базара найшов Сен Сімонізм свою властиву, приватно-правну основу и заразом спосіб — віддати „богацтво народнє“, як ёго шумно звали Смітїяністи, в руки суспільности и в її розпорядок,—

Заразом ту вже визначена була ціль, до котрої мала зрости соціяльна агітація. Тепер уже виразно напро- тив „капіталізму“ став „соціалізм“. Ту почалися проби, вияснити звязок понять капіталу, власности и праці, котрого не дошукувалася пануюча суспільно-економічна наука. Під понятє „праці“ підведено ту не тільки „ка- пітал“, котрий, як звісно, повстає тільки через працю, але и власність, котра становить суспільний зміст ка- піталу.

Вказана ту теорія права спадкового зведена від- так самими Сен-Сімоністами на дуже скромний розмір: домаганє високих, прогресивних податків спадкових и знесене спадкового права в тих ступенях свояцтва, де того економічна потреба не домагася; нині на- вить дуже умірковані вчені признають в тих вимогах значну часть правди. Але нині ті вимоги, яко средства агітації займають дуже неважне місце, — вимоги нині йдуть далеко дальше, а боротьба завязалася переважно між робітниками а підприємцями, и на хвилю при- глушила другу боротьбу — між маючими и немаючими. Але се ще не значить, що ся друга боротьба зовсім перестала, — се тільки змінений атак, а Сен-Сімонізм так само до сего, як и до того дав причину. Він нав- чив народ при питаннях політичних добачувати також їх економічні наслідки; він почав організувати немаю- чих робітників супротив богачів-власителів. Він обо- стрив різку супротивність між одними а другими, а имено: маючі зовсім природно бажають „свободи“, с. е. неогра- ниченої и неорганізованої праці та комунікації, бо їм досить їх „природної“ сили, — за то робітники имено для своєї охорони против природної переваги маю- чих бажають, щоб висша, понад боротьбою інтересів стояча сила порядкувала промисл.

Що раз частійше роздавалися жаданя „відідиче-

них", як Ляссаль пізніше назвав робітників, — чи раз яснійше виступали на верх класові противності. Але деж була держава, котра б могла сповнити ті жаданя, погодити ті супротивні змаганя? Чиж могли робітники, немаючі, ждати від новійшої держави не то вже послуху та розваги, але бодай свободи — висказати свої жаданя? Ніхто не міг сего надіятися, видячи ту міру свободи и рівности, яку „систем промисловий“ виборов для народа. В найбільшій части держав біднійші були виключені від політичного права голосованя через високий цензус; у всіх головних державах Европи заклази стоваришень, по части аж с почином ліберальної доби ново введені або заострені, вказували досадно, що говорячи о свободі праці ті панове були ще далекі признати свободу робітникам; податковий систем наших держав показував також, що й ту далеко ще до переведеня господарської рівности. Ніхто, окрім людей зовсім сліпих на историчні факти, не посміє заперечити, що аж до половини нашого столітя истнувало ще много таких установ, переважно приладжених до потреби клас маючих; немаючий, правда, мав право стати також маючим, але змоги до того не мав так само, як давнійше. Відти зовсім природно мусіло піти, що немаючі, а властиво вчені, заступаючі їх интереси, передовсім звернули свою думку на те, о скілько новіша держава пригідна осушити соціальні реформи и відки би ту властиво почати.

Конечна річ, що через те ще більше звязано питанє реформи соціальної з реформою політичною, до чого почин дав уже Сен-Сімон. В тім згляді найважнійші на європейській суші великі рухи 1848 р.; в Англії чартисти трібували добитись поліпшеня на чисто економічнім ґрунті. И знов бистра и ясна думка Француза винайшла рішаючу форму для таких реформових змагань.

Люї Блян, великий и смілий в пійманю радикаль-них суспільно-політичних думок, але не рішучий тоді, коли йшло о їх переведене на ділі, зробив в своїй „Organisation du travail“ (1839) дальший важний крок поза Сен-Сімона и уложив в цільний програм усе, чоґо до-магалися немаючі від суспільности; той програм мусів мати далеко трівальший вплив ніж жаданя Базара, бо питане соціальної реформи переніс с поля правного на поле заряду и zarazом визначив дорогу, котрою може наступити зміна в положіню немаючих робітників се-ред цілого суспільного господарства.

Люї Блян виходить с тої думки, котру вже стрі-чаемо у Базара: що прославлена пануючою наукою конкуренція не є дорога до загальної згідности интере-сів, але засада зовсім противна суспільному поступови, бо веде с собою угніт меншости над більшостою и вічну боротьбу, котра прецінь не може бути завданем людско-ї. Замість сеї сили, що двигає тепер усе суспільне господарство, треба проте ввести иншу, котра би мо-гла впорядкувати суспільність користо и для немаю-чих. А позаяк се капітал при помочи конкуренції на чисто господарськїм ґрунті придавлює суспільність, то треба на тім самїм ґрунті зломати силу капіталу; до того треба ще більшого капіталіста, але такого, котрий би був готов зруйнувати конкуренцією всіх менших капіталістів, а весь капітал повернути на користь за-галу. А такий капіталіст истнує; иде лиш о то — спо-нукати ёго, щоб свої средства пустив в діло именно в тім напрямі. Сей найбільший капіталіст, що не тільки має силу покорити всіх инших, але також з вла-сної внутрішної природи о те найбільше дбає, щоб по-мочи немаючим, — се держава. Вона може и повинна силою своєї власти вирівнати велику суспільну су-противність піддержувану конкуренцією з єї усіма

гіркими наслідками. А взятися до того може держава ось як: Щоб перемогти конкуренцію, не руйнуючи при тім насильно цілого суспільного ладу и щоб таким способом звершити мирно своє завдане, мусить держава бути узнана найвисшим впорядником продукції и мати надану собі велику силу. А тоді мусить братися до діла так само, як капітали приватні в своїй боротьбі и конкуренцію поборювати конкуренцією. Звісно нам, чому великий капітал все поборює и пожирає менші: він з многих причин витворює дешевше и на торзі не так легко тратить, як менший, а тим самим підкопує самостійність а остаточно й истноване слабших економічно підприємців. Коли затим держава, найбільший капіталіст, — виступить разом jako продуцент и конкурент, то поволи відбере всім меншим капіталам можливість продукованя. Правда, се не станеся нараз, але станеся конечно. По якімось часі зможе держава, вживаючи належито своїх спосібностей, без насиля и перевороту статися паном усеї продукції. Скоро раз узискана така підстава, то легко вже на ній далі будувати в напрямі реформ суспільних; бо, розумієся, сего не досить, щоб держава панувала над суспільним господарством, але тре також, щоб те пановане йшло на пожиток суспільности. Пануючи над промислом бере держава на свої руки, або закладає промислові фабрики. Їх заряд передовсім належить виключно до неї. Вона видає органічні права, порядкуючі працю, за призволом народнєго представництва. Вона також займаєся веденем праці, або як Сен-Сімоністи казали „гієрархичною функцій“. Але поволи вводить в організацію праці принцип демократичний. Скоро робітники набули досить вирави и вмілости, вибирають самі своїх наставників и ділять дохід с праці порівно між себе. Щоб приспособити їх до того ви-

щого піймання власного становиска, мусить, розумієся, и виховане їх бути відповідно поліпшене.

Нам нічого ту вдаватися в розбір тих Люї-Блянських ідей реформових, так само, як нічо доказувати, що знамениті, навмисно схиблені проби паризьких „народних варстатів“ р. 1848, де жаданя „права до праці“ мали бути введені в діло, не становлять ніякого доказу против Люї-Блянської організації робітницької. Значіне Люї-Бляна зовсім не лежить в ёго практичнім системі, але переважно в тім, що кинув у народ думку: що теперішна держава має обовязок поправити соціяльне лихо и що способами, яких достачує теперішне суспільне господарство, мож добитися до поправи долі робітників.

Люї Блян не домагаєсь ані зовсім нової суспільної основи ані властивої переміни народнёго господарованя після невитрібуваних ще засад; він тільки хоче повернути в инчій напрямі діяльність истнуючих и знаних сил. И та думка становить властивий перехід від зовсім теоретичного піймання реформових ідей до практичного змаганя. Ніколи ще перед тим не показано близше и яснійше становиска и завданя державної власти супротив усіх суспільних роздорів. Аж тепер робітники побачили в державі силу, котра безпосередно може стати для їх піддержаня. И тепер зовсім природне було ось яке розумоване: Скоро держава має змогу впорядкувати народне господарство на користь немаючих, все одно, чи такими способами, як хоче Блян, чи другими, — то чомуж не береся до переведеня соціяльної реформи? Очевидно не держава ту винна, що се не діється, а тільки ті единиці, котрі за для своєї економічної сили держать в руках також політичну управу и зовсім не бажають соціяльних реформ. Щож має затим робити робуча кляса, щоби по-

правити свою долю? По prostu ось що: Коли конче треба мати в руках політичну власть, хотівши вліяти на господарство народне, то мусять немаючі старатися здобути ту власть для себе. Ходить отже передовсім о те, щоби немаючі, чи там в економічнім згляді наемні робітники, добилися політичної власти, тоді вони піchnуть діло соціальної реформи; одним словом, ходить о соціальну демократію, основану на тій думці: робітники мусять дійти до власти, щоби при помочи державної сили впорядкувати працю супротив „свободи“, яку заступають теперішні маючі верстви. Таким робом політична власть ту не ціль, а средство, и питане про політичний устрій стосуєнково менше важне.

Таким способом тепер найдена була провідна думка для соціального реформового руху з боку немаючих, и то думка єдина, яка с того боку бачиться можливою; розумієся, що ту вже в ґрунті річи побічне питане, чи ціль осягати спокійною чи воєнною дорогою: се — як котре покажеся догіднішим. Розумієся, що для маючих, котрим при истнуючім ладі добре діється и котрі можуть при зміні тільки стратити, ся думка показалася замахом на весь порядок, на державу, на цивілізацію; що найбільше вони можуть зробити таку уступку, щоб від часу до часу добровільними угодами интересованих усувати деякі хиби истнуючих економічних порядків, коли ті хиби надто вже виразно визначаються. Тай годіж від маючих и жадати, щоб усею силою не опиралися реформі, котра би змінила все їх положіне, — так само тож природно и льогічно з їх боку — тисячними способами доказувати неможливість тої реформи. Але з другого боку мусимо також пійняти, що й робітники, скоро подумали ґрунтовно о собі, мусіли прийти до зовсім противної крайности, — бо ім хочеса

цілковитої зміни їх положіння, хочеса того, чога маючі не можуть хотіти, бо то би змінило й їх власне положінне; а ніхто ще не чував, щоб висше стоячі, ба навіть пануючі веретви добровільно уступали с свого місця; робітники тож не могли того ждати тай впрочім нікому се й у голову не приходило.

Таким способом ми, надіюсь, ясно показали ті супротивні вихідні точки, котрі викликають суспільні сторонництва и круг котрих групуються ріжні відтінки тих сторонництв. З одного боку маючі бажають передовсім вдержати истнуючий політичний и економічний лад; з другого боку немаючі бажають добитися політичної власти, щоби при єї помочи перевести соціальну реформу. З одного боку консерватисти, з другого соціалдемократи. С тих вихідних точок легко нам буде переглянути, як творилися німецькі сторонництва и оцінити їх поступоване.

III.

Консервативні сторонництва.

Новійша суспільність угрунтована на основах, вказаних в попереднім розділі и званих звичайно ліберальними. Первісно були се погляди „міщанства“ або „третёго стану“, — але оба ті понятя стратили вже тепер свій суспільно-політичний зміст. Замість давних панів настали тепер підприємці, а замість давного міщанства — властители. В феодальній суспільности, онертій на природній господарці, було міщанство представником рухомого капіталу між шляхтою а селянством; але ширший розвиток того рухомого капіталу витворив тепер зовсім нові форми госпо-

дарованя. Від коли господарка грошева стала загальною формою господарованя, від тоді вже поодинокі форми капіталу — грунт, рухомий капітал — не становлять основи для поодиноких станів, від тоді нема вже окремих родів власности и занятя, нема каст и верстов різко розграничених правно-політичними ціхами. Перевороти технічні и комунікаційні зілляли разом торговлю, промисел и рільництво, не тільки вводячи в них однакий спосіб праці, але еднаючи їх у одних руках. Осталися затим тільки дві великі економічні верстви — маючих и немаючих, — а й ті, розумієся, на ділі не розграничені різко одна від одної, але звязані многими перехідними ступнями. Перша верства — с самої природи консервативна, а друга старається перти в гору и наперед.

Суспільний поділ новійшої суспільности, як бачимо, далеко поединчіший, ніж поділ давної суспільности з єї ріжнородними ступнями власти, — при тім же ступні и відтінки в нинішній суспільности оперті на зовсім других підставах. Розумієся, що про то все можна ще далеко по за французьку революцію прослідити історичний початок новіших суспільно-політичних стороництв. Бо хоть революція й була найсильнішим потрясенєм європейської германсько-романської суспільности від часу єї истнованя — розумієся, що се говоримо не о самій тільки французькій революції, а також о цілім тім європейськім руху, який вона викликала — и хоть суспільний переворот нею утворений був справді дуже глибокий, то прецінь вона ніяк не могла зовсім розірвати історичного звязку пізніших часів с попередними. Тількиж сліджене тих звязків у передреволюційних часах для нас ту зовсім маловажне. Особливо можемо спокійно ті звязки лишити на боці, коли йде о поділ новійшої суспільности на

маючих а тим самим консерватистів з одного боку, а немаючих и через те бажаючих змін з другого боку. Бо, як вказано в попереднім розділі, передовсім маса немаючих стала на зовсім нових суспільних основах. Зв'язки ті можемо також лишити на боці при перегляді середних або реформових стороництв в нинішній суспільности, бо підстава и ціль змагань реформових мусить впливати тільки з окремих обставин нового суспільного ладу. Але на той историчний розвиток прийдеться нам повернути, коли схочемо пояснити відтінки серед консервативної часті суспільности.

Обі головні часті тої групи, котру ми називатимемо консервативною, мають свій почин далеко ще в дореволюційній суспільности, а именно група, названа в політичнім згляді ліберальною, виводить свій початок від колишнього міщанства, а група названа консервативною від шляхти.

Огляньмо передовсім так названих нині „лібералів“, бо вони — найважніше консервативне стороництво нинішньої суспільности.

Мусимо при тім замітити, що „консервативним“ в властивім значіню того слова називаємо те стороництво, котре хоче вдержати историчний лад, — але в тій назві не кладемо ні похвали ні догани. В ширшій значіню мож, здається, и тих именно вважати консервативними, хто дбає не тільки о вдержане, але и о дальший розвиток теперішних порядків и бажає запобігти суперечности внішних соціяльних форм з внутрішнім житем и з намогами до розвитку; але стороництва такі ми, як уже сказано, назвемо реформовими.

Сказали ми затим, що теперішні „ліберали“, се найперші консерватисти. Чому? Бо вони найближші

наслідники тих, що загалом створили новійшу, існуючу суспільність, и ще й тепер зовсім виразно ступають показаною від них стежкою як в політичних, так и в економічних поглядах. Ба навіть в двоякім згляді мож лібералів назвати наслідниками давного міщанства; раз для їх внішнього соціального становиска, а по друге для їх поглядів на політичні и суспільні порядки.

Ліберальне сторонництво — т. зв. „сторонництво поступове“ задля деяких властивостей и прикмет розберемо пізнійше окремо — зложене переважно с представників рухомого капіталу, промислу и торговлі. Заможні и образовані мешканці міст и другі, становиском своїм близькі до них люде — се найважнійші двигачі ліберальних поглядів. Се верстви, часто називані „образованим середнім станом“, — але при нинішнім ладі ся назва має так само ростяжне и недокладне значіне, як назва „міщанство“. З долу, правда, легко винайти границю того „середнього стану“, бо він різко відділений від наємних робітників и слуг; але тоді ся назва мала б уже ширше значіне, ніж ми того хочемо. Але з гори й такої границі нам не надибати; ані богацтво, ані висше становиско товарицьке — хіба би хто хотів узнати пануючу висшу шляхту яко висший стан — ані розмаїтість господарських та соціальних інтересів не становлять ту твердої розграні. Затим назва „середній стан“ тепер так само непригідна для науки, як и назва „міщанство“. Єдина верства народа, котру би можна назвати „станом“ в значіню суспільнополітичнім — розуміючи під тою назвою не лиш однаке занятє, як се бачимо н. пр. у „стану вояцького“, „стану урядницького“, „стану духовного“ и т. д. — се стан немаючих наємників, бо ту крім однакого занятя и однаких доходів бачимо також

однакі інтереси, котрі поки що, стоять в суперечности з інтересами всіх прочих верстов. Але називаючи робітників „четвертим станом“ відгріваємо через те давно застиглу історичну кашу, котра тепер на нінащо вже не здалася и нічогісінько не пояснює.

Так и нічого нам дурно мучитись ростасовуючи певні стани в певні сторонництва; навіть с соціально-демократами, де воно на око ще найбільше могло б мати місця, се докладно зробити не дасться; досить буде з нас загальнішим способом вказати історичні причини повстаня поодиноких сторонництв.

И так в сторонництві ліберальнім замічаємо передовсім звязок або, так сказати, наслідство осіб, бо сторонництво те виходить переважно с тих верстов и стоїть за тими інтересами, що заняли місце „ліберального міщанства“, котре в минушнім століті справді було тісно звязаною силою, и то силою революційною, котра при кінци й зовсім взяла верх.

Пригадаймо собі, які були основні змаганя господарські тих міщанських революціонерів? Ось які: 1) Усунути середньовікові перепони, що спиняли розвій маєтку; сказати другими словами то само: різко виробити и розграничити власність після римського права. 2) Здобути таке саме становиско для робучої сили, щоб вона могла легко и справно служити їм для технічного вживаня капіталу. 3) Увільнити промисл від пут державних, с. є. вибороти собі господарство всесвітне (економічний космополітизм) або вольну торгівлю.

Не наша ту річ слідити, з яких історичних порядків вироились ті жаданя и в яким стояли звязку з усіми пануючими тоді поглядами філософічними на жите и державу. Досить нам того, що жаданя ті

проявились и запанували в цілім цивілізованім крузі Європи.

Не завадить нині нагадати, що ті ліберальні ідеї запанували нарешті не сповна ще перед пів століттем и що особливо в Німеччині їх повна перевага починається аж з роком 1848. Ми може по части раді нині легковажити всю їх велич, всю огромну працю думок и всі бої перебуті тоді, — але вони приготували нам підставу, на котрій можемо тепер стати міцно и далі поступати. А скоро лиш о тім не забудемо, то з'явимо достаточо оцінити нинішній лібералізм. Не в тім діло, щоб ми в чім небудь почувалися до вдяки теперішнім лібералам; вони стоять за звісні думки и інтереси, не силуючися зовсім далі творити щось нового для дальшої поступової будови; але не треба забувати, що ті їх думки, то именно зовсім свіжо покладені підвалини суспільні, що їх будова в правдавстві недавно ще скінчилася и що, значить, потрібно для них так само консервативного сторонництва з одного, як и направляючої та далі будууючої опозиції з другого боку.

А заховувати ті думки, се в першій ряді діло маючих в загалі. Бо хоть свобода праці и набування власности лежить також в інтересі немаючих, то всеж таки господарська свобода и „вільна торговля“ в висше сказанім значіню далеко ще цінніша для маючих, бо, звісна річ, сильніший економічно далеко більше и всестороннійше може її використувати, хіснюючись при тім правною охороною не тільки для свобідного вжитку своєї праці, але також для свобідного вжитку своїх робучих знарядів (капіталу). Різке вироблене приватної власности и неограничена свобода распоряджування нею, се дуже велика підойма для технічно користного вживання капіталу, для зискування кредиту

и через те для збільшення багатства. Між тим коли немаючи можуть деяких значніших користей для себе надіятися тільки від яких небудь господарських звязків та організацій, бо сили одиниці ту зовсім недостатні, — то багатство, чим воно більше, тим легше може само собою вдержуватись и рости, скоро лиш має за собою правно забезпечену свободу.

В такім змислі всі маючі зовсім природно стоять за ліберальні ідеї, с котрих прийняли и приймають огромні користи; а навіть ті між ними, котрі прихляються до давніших або яких небудь інших порядків, в ґрунті річи зовсім не думають попускатися раз здобутої ліберальної підстави.

Але с між маючими одна часть, котрій найбільше мусить ходити о цілковите вдержане теперішних порядків господарських и правних; се именно та часть, котру вже вперед ми назвали головним двигачем суспільнополітичного ліберального сторонництва. Адже ж именно рухомий капітал через своїх представників и передовсім для своєї користи створив усе новіше праводавство и конечно після самої своєї природи мусить тягти з него головний хосен. Не треба се розуміти в лихім змислі, що ніби се діялось або дієся коштом других зарібних клас. Але се ясна річ, що передовсім грошевий капітал, а відтак торгівля и промисл найбільше користають и найгорячіше бажати мусять тих засад, котрі стараються в як мож найбільшій мірі забезпечити технічну и спекуляційну рухомість капіталу. А рухомий капітал мусів и повинен був насамперед бути розвятий навіть в інтересі рільництва и робучих верстов.

Праводавство вироблене на підставі ліберальних засад революційних має ще й нині побіч космополітичних також виразні ціхи міщанські, приладжені для ко-

ристи міських зарібних верстов. Правда, через увільнене сільскої власности и нижших рільницьких клас воно й ту мало добродчинний вплив, але далеко менший, ніж по містах.

Політичне ж сторонництво, котре найрізче и найчистійше заступає ліберальні ідеї французької революції на ґрунті суспільнополітичнім, се так зване нині сторонництво ліберальне, котрого головна часть зі взгляду на теперішні політичні змагання у нас зветься яко сторонництво парламентарне — національлібералами. Охороняючи основні принципи нашої нової суспільности в найменше зміненим виді, сторонництво ліберальне є бесперечно найконсервативнійше з усіх наших суспільнополітичних сторонництв.

Воно як найтвердше настає на тім, що треба строго держатися теперішних форм заробкових и нічим не поступатися ніякому противному напрямкови. Основою ёго економічних поглядів є представлена нам наука вольноторговлі и воно уперто стоїть на єї хибнім становиску, забуваючи зовсім про историчний розвиток господарських сил бачучи в суспільности не що більше, як суму рівносильних и нічим є собою незвязаних одиниць. Навіть ту неприхильність до „держави“ (а властиво до державного вмішування в діла господарські), котра ціхувала давних лібералів, стрічаємо також и в нинішнім ліберальнім сторонництві, хоть сила обставин раз у раз веде до того, що чим раз більше занять чисто господарських переходить з рук приватних в публичні, т. є. державні.

Супротив хиб истнуючої господарки, котрим самі ліберали не можуть заперечити, вони все таки не допускають ніякої зарази, котра би в чім небудь потрясала основи тої господарки; здається навіть, що т. зв. „самопоміч“ з їх боку находить чим раз менше при-

хильників и відходить проте більше на ліво, до т. зв. „сторонництва поступового“. Давнійше бо, як звісно, рух стоваришень, початий заходами Шульце-Деліча и підпіраний ще й тепер, находив прихильників в цілім ліберальнім сторонництві. Сновано далекосяглі надії на то, що діяльність сих стоваришень причиниться богато до поєднання клас робучих с системою вольної конкуренції и зростом фабричного продукованя. Надії ті не могли осушитися, бо наємний робітник не міг с таких стоваришень мати майже ніякого хісна, а ремісник в крайнім разі добивався того, що більшому промисловцеві само с себе діставалося. Бо с трудом и непорядно може таке стоваришене малих що найбільше мати таку силу, як оден великий. Практичні добутки Шульце-Делічівських стоваришень в найважнійшій галузі, т. є. в стоваришенях продуктивних, котрі мали ставати намість поодиноких великих підприємців — рівні зеру. Правда, — були з них деякі побічні користи, але до соціальної ціли, в якій були позакладані, не довели, т. є. не надали малим підприємцям сили — видержувати конкуренцію з більшими. Се мусить признати кождий помимо справедливої и щирої прихильности для тих хороших и ніяким світом не шкідливих починків. Тай говорячи про „соціяльне питанє“ нині ніхто майже й не згадує о них, не зачінає їх, бо нема ніякої розумної причини їх зачіпати.

Колисьто ліберальне сторонництво окликало було Шульце-Деліча „королем в соціяльній державі“, — воно й нині єго зовсім не відпірається. Але охолонуло до него значно, — чи то для того, що пізнало неважність єго заходів, чи для того, що, як здається, уся фаланга лібералів починає якось усуватися взад в ділах суспільнополітичних. Правда не мож цілому сторонництву навязувати на карк тої реакційної загорілости,

до якої дійшли вже деякі його члени, котрі не завагувалися узнати бідність мільйонів а багатство кількох — вічним законом, не завагувалися боронити невільництва. Але відрахувавши тих надто прудких та горячих реакціонерів, компромітуючих сторонництво в очах безсторонних людей, — все таки здається, що теперішнім лібералам зовсім відпала охота, яку вони заявляли в початку сего десятиліття — закинути науку про „природні права“, стати більш на ґрунті историчного, ближчого до соціалізму піймання народньої господарки и суспільности, піймання, котре допускало б коренні реформи. Переважне намагане головної маси теперішних лібералів — се не робити соціалізови ніяких уступок, ба навіть, як можна, не допускати омови истнуючих соціяльних принципів, не допускати навіть мисли, щоб вони як небудь могли бути потрясені.

Чи така суспільна політика в цілости и в частях справедлива, се вже не мое діло розбирати. Чи и о кілько омова суспільних питань та критика основних установ нашої суспільности пожадана або може небезпечна, будемо мали спосібність вияснити, бесідуючи в слідуючій розділі про реформі сторонництва и напрямки.

Ми бачили затим, що ліберальне сторонництво в суспільнополітичній згляді строго консервативне, и чим твердше воно стоїть при вольноторгових засадах або вертає до них по коротких відступах, тим вірнійше захоче змаганя міщанства часів революції, захоче ті думки, котрі, правда, покликали до життя нашу новішу суспільність, але все таки переважно мають на цілі користь рухомого капіталу и проте именно в тім згляді ділають консервативно.

Ми вже згадували й о тім, що та часть маючих, котра держить в руках великі посілости ґрунтів,

получила також чималі користи з нового праводавства. Хоть скасоване панщини відобрало їм деякі давні права а через те на якийсь час и пошкодило декому, то всеж стало розграничене власности принесло таку велику користь для технічного використання, підбільшило вартість майна в так високій мірі, що тепер ніхто не може поважно й подумати, що для сільських посідачів феодальне праводавство ліпше від ліберального. Значить, сторонництва в ділах суспільних справді реакційного не може бути и ту, бо загальні ліберальні принципи и ту мусіли бути маючим любі, и є любі й досі. Тільки що вдоволене ту не таке повне, як там, як се легко можна вирозуміти с самого повстання и з начеркненого вже характеру ліберального праводавства.

Сільські посідачі не були революціонерами, але одержали здобутки революції без свого причинку. Революція поробила з давних шляхтичів - обивателів — великих підприємців рільничих. Але старі перекази живуть в них почасти ще й досі, помимо неодних змін осіб и родин. Ще нині більший посідач ґрунтовий — Rittergutsbesitzer — особливо в північній Німеччині, вважає себе неначе за члена якогось, правда неистнуючого, стану, котрий вкладає на него певні обовязки и вимоги. Він вірить, що ёму треба жити якось „відповідно до стану“, хоть навіть розмір ёго рільничого підприємства чи там посілости не ставить прямо таких вимогів. Та шляхецька привичка, захована у сільських посідачів ще з давніших часів, стається проте нераз жерелом усяких недоборів, — а відтак обиватель складає всю вину на великі податки ґрунтові або на другі причини. Але й справді ліберальне праводавство и слідуючий за ним господарський розвиток де в чім оскорбили рільництво, и для того посідачі ґрунтові не так радо на них дивляться,

як представники рухомого капіталу. Та оскорба ростягається, хоть не з однакою силою, и на дрібніших посідачів ґрунтових.

Але при тих послідних не треба забувати, що тим, чим вони є нині, зробила їх в повнім значіню тільки революція. Те, що ми нині називаємо станом мужицьким и справедливо вважаємо здоровою и консервативною частию суспільности, не истнувало перед революцією, або истнувало в дуже малій мірі. Се був стан невільничий, котрому закріпощене ёго майна и праці позваляло лиш на пів користуватись плодами своєї пильности и котрому ніяково було братися до технічних удосконалень в рільництві. Він був занедбаний, придавлений, — ёго интереси були противні интересам дідича, ёго пана. Він, значить, міг мати консервативні привички, але не міг мати консервативних интересів, с. є. не міг дбати о заховане того ладу, під котрого ваготою стогнав. Але тепер бачимо не те; интереси мужика схожі в головних основах з интересами великих посідачів ґрунтових, и на кілько ёго економічне положене — нормальне, на тільки він буде готов до послідного боронити тих интересів. Але в тім положеню є, як сказано, деякі темні боки, котрі и мужиків и великих властителів роблять не то вже наклонними до коренних перемін, але прецінь троха недовірливими до ліберального праводавства.

За недостатчею статистичних даних ми не можемо відповісти на те питане: чи и о кілько в рільництві проявляється зъявище, знане в світі промисловім, що „великий пожирає малих“, як хтось досадно сказав. Статистичних материялів про хід розділу ґрунтів не маємо, — значить, для відповіди на се питане нема ніякої підпори.

Роздумавши по розумному, мусимо заключити, що хід той радше йде до концентрації, ніж до дроблення. Бо коли властителям зовсім вільно ґрунти ділити и скупувати, а величина и угруповане посілостей залежать лиш від зглядів технічних, то насміло можна прийняти, що с часом при зовсім природнім змаганю кожного маєтку до побільшеня — більший маєток, приносячий більші доходи, перемаже дрібні сусідні маєтки з їх невиробленою технікою. На кілька се дієся справді тепер, годі виказати, бо як кажу, даних нема. Але коли б се справді так було, то, розумієся, жалувати б того дуже, бо скоро счезнуть дрібні посідачі и виробиться немаючий пролетарият сільський з одного боку, а огромні маєтки з другого, — то соціальні супротивности зможуться и нічого тоді буде й думати о їх спокійнім погодженю.

Але є ще й другі недогоди в нинішнім рільництві, про котрі досить тільки спіснути, — так вони всім звісні. 1) Конкуренция східної Європи и Америки, подаюча дешевше збіже и находяча собі поміч в нових осередках невдоволення. Чи прості зміни технічні, а особливо годівля худоби, може ту трівало зарадити, — о кілька та конкуренция впливає на хід рільничої праці и посіданя, — чи довго ще тріватиме — все те питання ніяк ще не рішені. 2) Задовжене ґрунтових посілостей дає також притоку до невдоволення. Як воно за-велике — не знати, але здається, що в декотрих сторонах справді грізне. А на всякий спосіб нинішня гіпотечна форма задовжуваня хибна. Правда, достача рухомого капіталу корисна дуже, — але єї форма мало відповідна природі рільництва и значна залежність задовжених рільників від міських капіталістів — виродили якесь оприкрене. 3) Жалуються рільники й на те, що оподатковане ґрунтів несправедливе и утяжливе. Задержано

давні податки ґрунтові, не узв'язавши належито, що рілньникови, а особливо малому, далеко тяжше платити який небудь податок в грошах, аніж міщанинови, що жие серед видосконаленої господарки грошевої. Відтак недостатчно ще вироблені ті роди податку, котрі мали б на цілі рівномірно обтяжити рухомий капітал як и нерухомий. Ще кілька других точок мож би навести, — але отсі найголовнійші.

Сі точки спонукали політичних консерватистів, що переважно виходять є посідачів сільських, всіляко ставати супротив лібералізму. Для того то мусимо признати, що в суспільнополітичнім згляді вони не є так абсолютно консервативні, як ліберали-міщане. Крім того ще у сільських консерватистів не стає того космополітизму, ціхуючого лібералів, саме для того, бо вони властителі ґрунтів, значить, інтереси їх прикріплені до одного певного місця. Але о повній розграні між ними а міщанами, о повній несхідности суспільнополітичних змагань ту й мови ще нема и не може бути, хотьби вже тому, що позитивних змагань реформових, ставлених на якійсь окремій основі, у консерватистів досі не бачимо. Стрічаємо у них часом острі осуди лібералізму, наріканя на змагаючийся грошевий капіталізм, деякі патрїархальні склонности, а навіть, подібно як між лібералами, дуже похвальні змаганя деяких одиниць до усуненя соціальних хиб, стрічаємо на рещті нераз прихильність до реформових змагань супротив ліберального праводавства, — але на ділі й бесіди нема об тім, щоб вони покинули дані основи. Навіть на полі найблизшій до реформ и не конче входячим в суспільну політику, на полі оподаткованя, консерватисти далекі від коренних змін, — ба ні, далекі від усякої єдности и яеного знаня, що би треба змінити в суспільній політиці. И остають консервати-

стами, хоть и не так беззглядно, як ліберали; стараються здобутки ліберальні як найбільш утвердити, ось як недавно показало се запопадливе втягане навіть черниць в рамки приватної власности в новій пруській уставі лісовій.

Соціалъдемократи називають звичайно маючих „реакційною масою“. Ми бачили, в яким зміслі вони є и в загалі мусять бути „консервативною“ масою. Реакційні сторонництва можуть бути релігійні та політичні, але суспільно-політичні — нині бодай — зовсім немислимі. Розумієся, не кажемо ту о яких небудь окремих часткових змаганнях ані о „непочитальних“ політиках, котрі можуть собі перти и в самім назаднім напрямі.

Піднесеться ту певно питане, де можна добачити и прослідити всі висказані ту погляди, — с. е. котрі газети и які публичні заяви виражають в собі програм суспільнополітичних консерватистів? Замість відповіди вкажемо тільки на звісне всім успособлене образованих богачів, на великі політично-ліберальні и консервативні газети — *Allgemeine Zeitung*, *National-Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, *Post* и др. п. а також на їх менші товаришки, — покличемся на росправи парламенту и на обширну літературу, написану в означенім напрямі. Але всюди ту заходить трудність — розрізнити заяви єдиниць від думок сторонництва, особливо там, де ходить про омову важних суспільних питань або підручних літературних видань. Навіть в газетах будучих звісними органами сторонництва, як більша часть названих, не легко пізнати, на кілько їх суспільнополітичне становиско є становиском сторонництва, с. е. на кілько з ним годяться ті люде, котрі впрочім з усіми там бороненими засадами вповні згоджуються. В питаннях формально-політичних або ре-

лігійних легко означити яке небудь становиско, — але в суспільнополітичних далеко тяжше. А именно из слів газет консервативних можна би догадуватись, що ті круги склонюються до значнійших реформ, бо новішими часами багато там говориться про діла суспільні, багато лаєся лібералізм, котрий-ді завинив тому, що виросло сторонництво соціалдемократичне, — нераз також прямо вказуєся на потребу реформ. Через те консервативні газети цікавіші, ніж ліберальні, котрі раз-у-раз товчуть свою оборону новіших ідей и нудять своєю однотонністю. Але придивившиєся ближше побачимо, що між масою консерватистів и мови нема о яких небудь правдивих змаганях до переміни иснуючого стану; ріжниця, значитьєся, зовсім незначна, и то ось в чім: консерватисти закидають лібералам, що ті замало зважають на принципи релігійний и монархічний. Між тим оба ті принципи нині в суспільній політиці не мають ваги. Бо о реформаторській силі монархії тепер нічо й балакати, особливо в Прусах, де монархия, як раз в ділах суспільної політики — нічого не може зробити без парламенту; релігія, с. є. духовенство не має також ніякого самостійного впливу в тім згляді. Сі точки ми впрочім ближше обговоримо в слідуєчій розділі. Дальший закид який консерватисти дуже радо підносять против лібералів, — надмірне протеговане грошевої господарки и спекуляції, — треба розуміти так, як ми се вже висше вказали, що ліберальне праводавство дійсно найбільше сприяє рухомому капіталови. Але насупротив соціалізму, с. є. змагань до ограніченя приватної власности, — ліберали и консерватисти „одно суть“; ні одні ні другі навіть думкою не допускають нападів на сю основну установу теперішнього ладу.

Про консерватистів то лиш можна сказати, що нема в них тої неприхильности до держави, переданої теперішнім лібералам ще від революції, без згляду на то, чи та неприхильність до держави — с. е. сяк чи так до пануючих осіб — тепер ще справедлива, чи ні. Також, як уже було сказано, консервативні газети більше схильні и спосібні вести дискусії про інші суспільнополітичні, про соціалістичні погляди; між тим ліберальні газети в тім згляді далеко одностороннійші, и почасти бояться в загалі таких дискусій, а по части тим упертійше обстають при своїх вольноторгових засадах, котрі остаточно зводяться на кілька простих формулок. Нераз дивуєся дехто тій нетолеранції лібералів, котра перечить самій їх назві. Але пануюче сторонництво, котре мусить з многих боків обороняти свої здобутки, конечно перестас бути толерантним, перестас бути „ліберальним“, с. е. вольнодумним. А ліберали ж нині пануюче, а не повстаюче доперва сторонництво.

Загалом затим політично-ліберальні и політично-консервативні газети — однаково „вольноторговські“ в висше означенім розумію. Страх перед обмеженем або зміною теперішніх стосунків власностевих попихає їх нераз навіть до політично реакційних думок. Боязко, а нераз и отверто сумніваються вони о користях загального голосованя; правда, консерватистам воно ніколи не було надто любе, але у лібералів се була колись одна з головних точок їх програму, — аж недавно зогиділо ім, коли побачили, як через загальне голосоване змоглася в силу соціална демократія. Ми вже висше замітили, що нема нічого консервативнішого від зуповного права загального голосованя; суспільність, котрій би се право йшло на шкоду, варта би справді зовсім загинути.

В житю парламентарнім, де сторонництва найкраще можуть заявити себе, не було в найновіших часах такого діла, при котрім би виступили на верх їх суспільнополітичні переконання. Велика праводавча праця на полі суспільнополітичнім зупинилась у нас поки що на уставі заробковій, де проведено тільки крайні консеквенції революційного лібералізму, с. е. встановлено найповнішу свободу поступованя в ділах заробкових, але не заводжено ніяких нових порядків. Дотвореня яких небудь нових порядків не бралось ще ні одно теперішнє сторонництво. Питаня, котрі підходили під обряду, и могли б були статися суспільнополітичними, се передовсім справа податкова; але в тій справі и ліберали и консерватисти старанно уникали взяти діло именно з боку суспільнополітичного. И ту видно у лібералів обставане на давнім, историчнім становищи вольноторговеським, котре вважає уряд и народ на противними силами, а прото й податки вважає чимось, що урядови „дозволяєся“ на те, щоб міг вести далі свої відрубні діла; а дозволяючи на побір податків, приходиться тільки вважати на те, відки и як лекше їх роздобути и як би їх справедливо розділити. Вважати податки в значіню суспільнополітичнім підоймою господарства суспільного — у лібералів и гадки нема.

Але в тій консервативній масі маючих не все прецінь дебелиє в тім вічнім заховуваню давних уставов, яке ми ту вказали. Противно, — видно серед неї рухи, пробиваються бажаня — не тільки заховувати истнуючий лад, але також ёго дальше розвивати; значить, завдане консервативне ту піймається в ширшій значіню. Товчком до того служать то політичні погляди, то господарські интереси, то наукові переконання. О кілька послідні входять в гру, проявляються

публично не сторонництва, а напрямки, не маючі безпосереднього впливу на публичне життя. Але й їх не годиться лишати без оцінки. Ті сторонництва й напрямки, що виходять з чисто консервативного становища а підносять нові суспільнополітичні думки, розвивають нові погляди основної важности, розберемо сейчас в слідуючій розділі.

IV.

Сторонництва реформові и суспільнореформаторські напрямки.

Пригадуємо ту ще раз, що не говоримо о тім, яке хто становиско займає в господарських (економічних), але тільки в суспільних питаннях; не говоримо про групи господарські, але про суспільнополітичні. Яка різниця між одними а другими, було вже сказано. Питання господарські, се питання хвилевої вигоди, властиві „питання на часі“. Коли н. пр. о те йде: чи має бути границя свободна для перевозу товарів, чи обложена митом фінансовим, а то й митом охоронним (хоть и те питане мож розбирати з становища суспільнополітичного); чи має бути монополъ або інші форми оподаткованя; чи податки прямі, чи посередні, — о коло всіх тих питань можуть потворитися групи, котрі завтра назад розійдуться, скоро лиш дотичне питане залагоджене, взглядно, дотична постанова переведена. Але питання суспільнополітичні тикають самих основ суспільного ладу: впорядкованя власности, поділу достатків, взаємин між власністю а працею. Вони тикають по часті інтересів, а по часті й віри, а именно о тільки віри, о кілько залежать від почутя справе-

дливости або несправедливости теперішнього ладу суспільного и від переконання о ёго конечности або о потребі ёго зміни. Для того то й сторонництва, котрі громадаються около сих питань, без міри важніші и більше тривалі від груп чисто економічних або формально політичних.

Ми бачили, на яких загальних суспільнополітичних основах стоїть більшість політичних лібералів и консерватистів, сказати просто — більшість маючої верстви. Доки вона держиться тих основ, на котрих збудована вся новіша суспільність, доти не потребує окремого суспільнополітичного програму. Адже сей програм, се як раз єі вольноторговські погляди. Але скоро є тої маси виділяться групи, що хоть з легка сумніваються о тривалости сих основ и бажають хотьби невеличких змін, то мусять, розумієся, більше або меньше докладно означити поодинокі точки, котрі по їх думці потребують зміни та реформи. Звісно, що в Німеччині є вже кілька таких груп, котрі виділилися є консервативної маси.

Розглянемо передовсім одну парість лібералів, сторонництво постунове, або просто т. зв. постуновців. Правда, їх основні погляди ледво в чім відмінні від ліберальних, але у них є деякі домагання, котрі в певнім згляді поповнюють ліберальні установи. За ними розглянемо аграріїв, або т. зв. тепер податкових и економічних реформовців, парість консерватистів; відтак підуть ультрамонтани або сторонництво католицьке, котрого програм ставить різко означені и стосунково далекосяглі суспільнополітичні домагання. Вкінці переглянемо й наукові напрями, не стоячі в безпосереднім звязку є політичними сторонництвами, а именно державних соціалістів и катедресоціалістів.

Перші з тим німецькі поступовці. Розумієся, не місце ту розказувати їх політичну історію.*) Яке становище займають німецькі поступовці зглядом суспільних питань, се видно буде найліпше з отсих кількох точок їх програми:

„Вменшене и рівнійший поділ тягару військового через скорочене часу служби, через повне переведене загальної воєнної повинности и улєкшене доступу до однорічної охотницької служби.

„Розділ тягарів податкових відповідно до сил економічних, значить, як найбільше ограничене посередного податку а особливо знесене податку за сіль. Піддержане свободи переходу, свободи заробкованя и свободи стоваришень. Підширане загального и технічного образования робучої верстви, а особливо учеників.

„Правне признане стоваришень угрунтованих на самопомочи.

„Росширене економічного праводавства, особливо зглядом охорони житя и здоровля робітників, женщин и дітей, зглядом робучого дня, фабричного регуляміну, промислових судів полюбовних та мирових.

„Реформа праводавства акційного, а именно введене острійшої одвічальности основачів та завідачів акційних товариств и введене відповіднійшої контролі з боку акціонерів.

Видно є того, що поступовці з одного боку ні в чім не схибляють з ліберальних основ, але з другого

*) Дивись: L. Parisius, Deutschlands politische Parteien und das Ministerium Bismarck, 1 Band. Berlin, Guttentag, 1878. В тій книжці згромаджений багатий матеріал про зверхню історію політичних стороництв від р. 1848, а особливо про поступовців и національлібералів.

боку далекі від тої тривожности та тісноти поглядів, яку ми бачили у більшій частині лібералів, від коли соціяльна демократія стала потужним сторонництвом.

Суспільнополітичне змагане німецьких поступовців очевидно таке: признаючи хиби нинішнього суспільного ладу шукати таких установ, при помочи котрих мож би було на ґрунті иснуючих порядків власностевих та заробкових зібрати до купи слабші суспільні елементи, стати до бою с сильнішими интересами економічними и перевести сей бій о скілько мож рівним оружем. Через те має бути и материяльно справджена идея вольної торгівлі, котра правним способом ставить напротив себе капітал и працю, як рівно сильно и взаємно себе скріплюючі частини. Держава ж має виступати як праводавець, а не вмішуватися непосредно власними економічними средствами.

Мож спорити, чи се дорога добра. З одного боку можна закинути, що тим зробиться за мало; держава мусить далеко сильнішими средствами вмішатися в боротьбу господарських интересів и основно змінити вимінки заробкованя. З другого боку закидають ліберали, що се невластива річ — перечити таким способом гармонію интересів и дружність праці та капіталу — підстави науки вольноторговської, а й небезпечна річ підпирати організації робітницькі, що можуть відтак стати до завзятої боротьби супротив підприємців; підпиране робітницьких організацій зміцнить тільки розлад та суперечку интересів. Оптимісти можуть закинути сій програмі, що такої державно улаженної самопомочи не потрібно, а пессімісти знов можуть закинути, що вона тільки прискорить соціяльну революцію.

Як уже сказано, — в ділах суспільних багато залежить від віри; не лиш доброго обрахованя, але й

належитого такту потрібно, щоб втрафити на добру дорогу. Чи тактика поступовців властива, сего ту не потребуємо рішати. Але коли хто вірить, що тими способами дасться вдержати суспільний супокій, дасться забезпечити суспільности здоровий розвиток, то той мусить ушанувати змаганя поступового сторонництва, що береже порівно інтереси маючих и немаючих и позитивними реформами затирає дорогу радикальній опозиції. А сумніватися о щирости тих змагань поступовців, закидати їм, що вони виставляють в своїх програмах такі жаданя тільки як політичну приманку для робітників — не маємо ніякого права. Так само не мож поступовому сторонництву того брати за зле, що воно домагаєся зміня систему податкового и прямує до ідеального систему непосредних податків. Аджеж такий систем ніяк не перечить ліберальним основам, на яких стоїть сторонництво; противно від часу фізюкратів він згідно с прочими засадами лібералізму становив ціль, до котрої повинна намагати вся політика податкова.

Сторонництво поступове, се, як бачимо, парість лібералів, котра збочує троха на ліво; між тим група аграріїв, або, як вони тепер зовуться, податкових и господарських реформовців, се парість консерватистів, котра від них знов збочує ще більше на право.*) Аграрії не становлять відрубного політичного сторонництва,

*) Запевне звісно буде ч. читачам, що означіня „на ліво“ и „на право“ взяті ту так, як вони уживаються в парламентарній бесіді в Німеччині и других конституційних краях Заходу. Там именно в парламентах засідають найскрайніші радикали по лівім боці, а реакціонери по правім, — а між теми двома крайностями розміщуються всі прочі відтінки політичних переконань.

але становлять передовсім сторонництво господарське, хочь и з ясно сформулованими а бодай виразно значними суспільнополітичними вимогами. Члени сего сторонництва — найдавніші и найзнатніші шляхоцькі родини („юнкери“) — а також письменні ёго заявленя и прилюдні програми намагають до того, щоб виступати против теперішної переваги рухомого капіталу в цілї системї заробкованя. Ось деякі, важні для нас, точки їх програми :

„Сторонництво повинно домагатися рівнійшого поділу податків, щоби перетяжена тепер власність ґрунтова и чесна праця у всіх галузях могла свобіднійше розвиватися.

„Треба усунути подвійне оподатковане, яким є податок ґрунтовий, домовий и заробковий. Треба висше оподаткувати всякі ренти, аніж дохід с праці. Треба відповідними способами запобігти тому, щоби грошевий капітал не міг висковзуватися від оподаткованя.

„Стоячи на ґрунті вольної торгівлі сторонництво противиться митам охоронним. При всяких митах фінансових та посередних податках треба зважити те, що вони не надто шкідливо вилівають на поодинокі околиці та верстви людности.

„Угодам між сільськими робітниками а наймаючими треба надати таку правну форму, котра б забезпечувала обі сторони через швидке розсуджуванє спорів в першій інстанції місцевою поліцією.

„Сільську власність ґрунтову увільнити від гнету римського права, а особливо надати їй иншу, єї природі відповіднійшу форму задовжуваня и німецьким обичаям відповіднійше право наслідства.

Нерозумно було б називати всі ті вимаганя прямо реакційними и яко не на часі відсувати їх на бік. Є в них деякі основні думки, котрі відступають від лі-

бералізму, а властиво ёго поповнюють и далі розвивають. Найважнійша с тих думок, се домагане аграріїв, щоб інтереси ґрунтової власности находили більшу підпору, а именно домагане реформи способу задовження и права наслідства. Ми вже вперед признали, що се й є слаба сторона теперішної господарки народнєї и що аграрії мають добру причину винити римське право власности за ту недостаточну охорону сільських інтересів в новіших часах. Римське право намагає, як звісно, до різкого розграниценя, а тим самим и до рухомости власности, и ані воно, ані римське право ґіпотечне ані весь формально-правний спосіб пійманя господарських діл, котрий на ново віджив в новішій ліберальній господарці, — зовсім не мали на оці узгляднювати окремі потреби сільського господарства. Виступаючи против сего лиха аграрії поступають зовсім справедливо. Але з другого боку хибляють вони тим, що всю вину звалюють на право, а не кладуть в рахунок надужитя та нерозумної господарки самих интересованих осіб, котрі нераз лехкодушно задовжуються або купують ґрунт за таку високу ціну, яка їм ніколи не виплатиться. Впрочім сторонництво само не подало ще в тім згляді ніяких внесків для практичного переведеня.

Дуже важне в згляді суспільнополітичним вимагане аграріїв тикає відносин між робітником а предприємцем, при чім аграріям, розумієся, ходить передовсім о робітників сільських, хоть тих інтереси не дадуться відділити від інтересів прочих наємних робітників. Правда, коли б належачу сюда точку іх програми піймати чисто в такім значіню, що недодержане контракту робучого повинно кримінально каратися, (а таке піймане справді проявило богато аграріїв), то се була б штука вповні реакційна. Не можна

сего погодити з лібералізмом, бо стосунок приватно-правний ту стався б уже публично-правним. И сторонництво ціле відступило від такого піймання и хилиться до посередного виходу, виказуючи загальне, але зовсім виразне жадане — поповнити ті недостатки, які викликало приложене чистих вольноторговських теорій в відносинах між робітником а підприємцем. И ту не поставили аграрії ще ніяких внесків здалих для практичного застосованя.

Третя, ще дальше йдуча суспільно-реформаторська група, се прихильники теперішнього ультрамонтанського або католицького сторонництва. Воно заступає суспільнополітичні напрямки католицької церкви и ті напрямки остануться при нім, хоть би ультрамонтанське сторонництво й зовсім перестало бути сторонництвом політичним. Се сторонництво, як звісно, не тільки від давна слідило уважно за всіми суспільними рухами, але брало живу участь в змаганнях нижчих верстов, признавало їм правду и вмшувалося до них через закладане челядницьких товариств и пр. Як раді ультрамонтани зблизитися до робітників, свідчить „Начерк політичної програми для католиків Німецької держави“ помершого Фрейгера фон Кеттельера, єпископа Майнцкого, в котрім він побіч реформи податкової на користь бідніших верстов и побіч жаданя, щоб залізниці стояли під непосредним зарядом держави ставить ще ось які обширно мотивовані жаданя: „Корпоративне впорядковане робітників та ремісників; правна охорона робітницьких дітей и робітницьких жінок від висенсаня через грошевий капітал; охорона робучих сил через устави про час робучий и святковане неділі; правна охорона здоровля и моральности робітників у варстатах та майстернях; настановлене інспекторів, котрі б пильнували перестеріганя прав виданих для охорони робітників.“

Але властивою католицько-суспільною програмою треба ще й нині вважати те, що крилошанин Муфанґ висказав 27. лютого 1871 в Майнці перед своїми виборцями. Там він відповідає на питанє: Як може и мусить держава помагати біднійшим верствам? и ставить чотири вимоги: 1) охорону праводавства, 2) підмогу грошеву, 3) вменшене податків и тягарів військових и 4) ограничене власти капіталу. В дальших виводах жадає Муфанґ ось чого: охорони робітницьких спілок; правного означеня робучого дня, робучої плати, праці жєнщин и дітей та надзору над майстернями; державної грошевої підмоги для продуктивних спілок и подібних предиринять, котрі намагають до того, щоб зробити робітника самостійним. Прочі точки не розібрані докладно. А церков повинна також впливати духом любви, котрий вона ширить; добрими ділами, котрі вона повнить и до котрих спонукує; потіхою, котрої уділяє ту и обіцянками лінших благ по смерті.

Бачимо, що ся програма далеко різче але й одностороннійше назирає на хиби нинішного ладу в заробкованю, як програма аграріїв. Бо коли аграрії назирають на інтереси ґрунтової власности супротив рухомого капіталу та на установи, котрі б уладили хороші взаємини між робітником а наймаючим, то католицьке сторонництво турбуєся виключно загальним піднесенем працюючої и немаючої верстви.

Далеко не так рішучо як католицьке, виступало досі протестанське духовенство до суспільного руху. Розумієся, и ту не хибне щирих намагань до злагодження очевидних недостатків суспільних, не хибне упімнєнь до висших верстов, щоби в своїх відносинах до нижчих водились засадою християнської любви. Була б се неможлива и с цілями християнської церкви надто суперечна річ, як би при теперішнім так явнім

суспільнім роздорі єї слуги сиділи без діла и бодай на тілько не виступали за границі простого душпастирства, щоб добрими радами старатись о доконане перемиря між обома роз'єднаними сторонами. Але ті змаганя протестанських духовних уже для самого положіня іх церкви не проявляють такої єдности и сили, яку може проявити католицька церков.

Аж в найновіших часах, як звісно, почало й протестанське духовенство живійше рухатись. Кількох протестанських духовних враз из ще деякими людьми однаких переконань, знаними під назвою „державних соціялістів“ (Staatssozialisten) заснували тижневу газету тої самої назви, заложили „Центральний звязок для державної реформи“ и „Християнсько-соціальне робітницьке сторонництво“, котре с початком 1878 р. в Берліні числило 1700 прихильників, а й по провінції значно ширилося.

Ся група не вступає в ніякі звязки с політичними сторонництвами и бодай поки що стараєсь именно опертися на протестанськїм духовенстві. Єї головні засади ось які: В теперішнім ладі заробковім є великі хиби, а именно: великі маєтки переважають и ростуть над міру, витискають дрібніших заробкуючих та селян; положіне наемних робітників непевне та тісне; боротьба між різними інтересами ведєся завзято и без огляду на способи. Се стан важкий, поганый. А єго піддержує, ба ні, заострює раз у раз именно на користь маючих теперішній парламентарний уряд та недостача гуманних и правдиво християнських засад в заробковім порядку. Поправа сєго всего може бути лиш така, щоб монархия енергічно вмішалася в діло, спинила клясову боротьбу и завела відповіднійші господарські порядки, а заразом, щоб віджив дух хри-

християнства, що передовсім є завданням слуг християнської церкви.

Се суспільнополітична програма, котра з одного боку рішучо відпекуєсь від усякого революційного змагання, зовсім піддержує основи ліберальної суспільности, с. е. загальне переведене приватної власности, самотійність родини основаної на одностаттєвості, господарську самоуправу одиниць, свободу робучої умови, особисту свободу и рівність, — але з другого боку на державу вкладає дуже широкі завдання в тій цілі, щоб цілим рядом суспільнополітичних установ поправити и забезпечити положіне робучої верстви, щоб ограничити господарську власть капіталу. Видимо затим, що ся програма о кілька лиш може зближаєсь до соціалдемократів, але не стаєсь революційною, а заразом виповідає війну соціалдемократам за їх змагання звернені против основ теперішньої суспільности, намагаючи до суспільного и політичного перевороту, а при тім нехристиянські, матеріялістичні. Як поступовці, так и християнсько-соціалне сторонництво особливо назирають на сесю боротьбу с соціалдемократами а се именно тому, бо у тамтих в деяких, а у сих в многих точках жаданя як раз такі самі або дуже подібні, як и у соціалдемократів, тільки що оперті на зовсім иншій основі.

Ліберальні а по части й консервативні газети дуже остро нападали на тих „попів“ не знаючи властиво й самі докладно, за що. Адже християнсько-соціалне сторонництво не менше від них самих прихильне и вірне теперішньому ладови. Що заміри їх зовсім сумирні, про те й сумніватися не можна, хоть дуже можна сумніватися, чи поступоване їх доведе до цілі.

О кілько вказані ту суспільнореформаторські змагання виродилися з наукової критики теперішнього суспільного ладу, а о кілько викликали їх практичні потреби, се тяжко означити и для нас без ваги. Але певна річ з одного боку те, що ліберальні погляди и установи найшли сильну підпору в німецькім науковім опрацёваню та розширеню фізіократично-Смітівської науки, с. е. вольної торгівлі, сформулованої насамперед французькими фізіократами, відтак Адамом Смітом, Рікардом и їх наслідниками, особливо впять таки Французами Жаном Баттієтом Сеєм, Бастиа і др. А з другого боку й те певне, що критичний и историчний напрям, котрий проявився від половини сего віку в німецькій соціяльній науці, значно зміцнив показані ту реформові змагання. Так само певна річ, що сей новіший напрямок соціяльної науки повстав під впливом критики суспільнополітичних теоретиків (почавши від Сісмонді и Сен-Сімона) на вольноторговську науку. Правда, аж до початку тамтого десятиліття здавалось, що так званий „учений світ“ не хоче ніяким способом піддатись впливови соціялістичних наук. Хоть в фаховій літературі Бруно Гільдебранд в своїй „National-ökonomie der Gegenwart und der Zukunft“ (Frankfurt a. M. 1848) підніс наукову вартість соціялістичних теорій и звернув увагу на їх критику Смітіанізму, то прецінь не вдалось ёму при помочи тих виводів проложити дорогу яким небудь новим економічним теоріям, не вдалось створити „суспільної економіи будучности“. Рівночасно представив також Льоренц Штейн в своїй „Geschichte des Socialismus“ наукові ідеї та реформові пляни сего напрямку дуже приступно та об'єктивно и вказав їх велику вагу. Одній и другій книжці признано велику вартість, але на теорію не могли вони мати глибошого впливу. Вольноторговство с сво-

їми абстрактними формулами и абсолютними суждіннями панувало й далі на катедрах и по газетах. Між тим однако настала поволі зміна в методі слідження, котра мусіла економічну науку зробити приступнішою для нових ідей. Як звісно, Рікардо и його ученики зробили суспільну економію наукою чисто дедуктивною: з дуже простих але по часті й дуже односторонніх засад витягали вони цілу масу виводів и старались їх прямо приложити до дійсного життя. Аж від 50-их років Бруно Гільдебранд, Штейн, Рошер, Кніс и др. проложили дорогу історичному слідженню. Се повело до того признання, що всі засади суспільної економії — зглядні, історичні прояви. Признано, що різні ступені культурні проявляють також різні потреби, що затим різно улажуєся їх суспільне господарство, а відповідно до того й суспільна економія мусить ставати на щораз інші основи. А звільна прийшла привичка — прикладати сю мірку й до фізіократично-смітівського систему; се того вийшло, що й сей систем не є, як звичайно вперед голошено „вічним и незмінним законом природи“, але впливом часових потреб, що яко такий він зовсім усиправедливлений але, розумієся, так само як и всі прочі людські встанови та науки, потребує невпинного розвитку та досконалення.

На тій підставі повстала в половині 60-их років молодша німецька школа суспільних економістів. Її органом були „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, засновані 1863 р. Гільдебрандом. Погляди сеї нової школи відмінні від давнішої и загально знані під назвою „Катедерсоціалізму“ оснують ся головню ось на чім: Не досить є різко розграничити права власности, не досить формально забезпечити господарську самоуправу, не досить дати вільний простір господарському егоїзмови чи там, як вольноторговці

з англійська кажуть „власному інтересови“. Сего ще не досить для досягнення господарської дружності в суспільности, а ся дружність не може мати іншої ціли, як тільки ту: запевнити всім членам суспільности як найбільшу міру добробутку. Для досягнення сеї ціли не треба лякатися обалення пересуду старої школи, що „державна най не вмішуєся в господарські діла“. Противно, треба належно оцінити змаганя „соціялістів“, котрі именно кладуть великий натиск на взаємність суспільних прав и обовязків, а також звернені против вольноторговства наукові висліди такого Фрідріха Ліста, котрий підносить народню сторону суспільного господарства, а й ще праці вище згаданих учених, котрі виказують зглядність та змінність законів економічних порядкуючих ціле суспільне жите.

Сей науковий напрямок виступив відтак прилюдно, скликавши в осени 1872 всіх прихильників на „конференцію для омови суспільних питань“ до Гейзнаху и заложивши 1873 „Звязок для суспільної політики“ (Verein für die Socialpolitik), котрий особливо положив заслуги збірником наукових розвідок про многі біжучі питання суспільні, котрі містять багато цінних материялів.*)

Що сей науковий напрямок має підставу, о тім не може бути й сумніву при безстороннім огляді діла. Подібні напрямки в наукових змаганях замічаємо и в інших краях, котрих господарські та суспільні порядки вирости на таких самих основах, що й німецькі. Друга річ, чи відповідне було виступлене сего напрямку в Німеччині в формі товариства. Се можна було при-

*) Schriften des Vereins für Socialpolitik; Leipzig, Dunker u. Humblot 1874 и далі.

знати на тільки, на кілька „Зв'язок для суспільної політики“ хотів виступити супротив агітаторських зборів старої вольноторговської школи, а именно протів „суспільно-господарських конгресів“ зложених з ліберальних газетярів та купців, котрі мали великий вплив на пресу и на праводавство. Ті збори були відповідні и заслужені, доки йшло о прокладене стежки для первісного ліберального праводавства и сила їх лежала в тім, що вони голосили односторонні, але ясно сформуловані засади. Але в новішій руху, йдучім протів вольноторговства и звісним під назвою катедерсоціалізму (се тому, бо головні речники того руху були професорами суспільної економії по німецьких університетах) не було таких одноцільних, ясних засад, яких треба для прилюдного агітаторського виступлення; для того то нічого було ждати надто великих користей з академічних розговорів, котрі від р. 1873. рік річно відбувалися на зборах звязковців в Єйзенаху. Праця поодиноких учених, не переривана публичними виступами и через те подекуди тісна, була б може видала кращі плоди. Але непевність и незгідність суспільнополітичних поглядів*) довела до фактичного (хоть и не формального) розв'язання Зв'язку для суспільної політики. Однакo розумієся, що се ще не значить, що разом с тим счез и цілий напрямок.

Чи и який вплив мала доси ся новіша школа економістів, котрій очевидно йде о вироблене осібної

*) Про ті суперечности поглядів розказує Адольф Валнер в книжочці: „Die Communalsteuerfrage, Ausarbeitung eines Referats im Verein für Socialpolitik. Mit einem Nachwort: Der Verein für Socialpolitik“. и т. д, а також Адольф Гельд в книжці: „Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik“. Обі книжочки вийшли в Липську 1878.

суспільної науки, се тяжко сказати. Розумієся, єї змагане йде до того, щоб впливати на погляди образованих и маючих в тім дусі, а щоб вони пізнали хиби теперішного ладу, признали конечність поправи придаленого и неневного положіня біднійших, наемноробучих верстов,—добровільно, праводавчим способом заспокоювали слухні іх вимагання и таким робом запобігали насильним соціальним переворотам, а противно, причинилися до сумирного и гармонійного розвитку суспільности. Се завдане певно що тяжке и як на дотеперішний досвід, не богато обіцює, бо ту йде о питаня власности, о соціальні интереси й жертви. Тільки ж знов досвід историчний не становить ще таких правил, котрі б мали вагу на всі часи.

Думаю, що отсе висказано всі завдання, які собі ставлять и по разумному можуть ставити практичні катедерсоціалісти, и що против тих завдань не дасться піднести ніякий закид. Властивого посередництва між консерватистами а радикалами, між лібералами а соціалдемократами вони не можуть брати на себе вже хоть би тому, що іх вплив на послідних, с. е. на радикалів очевидячки нуля. А й маючі верстви враз з урядом, котрі на першій порі іх прилюдного виступленя витали іх дуже прихильно, тепер закидають ім, що своєю критикою истнуючого ладу суспільного підпірають революційні змаганя.*)

Але се очевидячки хибно. Соціалнореволюційні змаганя и революції, яких наші ліберали лякаються, повстають тільки під напором самих обставин, а не

*) Особливо голосний є такими закидами Людвіг Бамбергер в книжочці: „Deutschland und der Socialismus“ виданій в Липецку у Брокгауза 1878 р.

волею поодиноких людей, не є писем та університетських викладів. А з другого боку соціалісти і соціально-демократи для свого розвитку й не потребують зовсім катедерсоціалістичних теорій. Адже катедерсоціалісти для своєї критичної „протівдержавної“ діяльності з острожним еклектицизмом беруть лиш дещо з того, що здобули соціалістичні писателі від часу Сен Сімона. А новійші, властиві соціалістичні писателі, котрі працювали перед і зовсім незалежно від катедерсоціалістів, як Карль Маркс, Ляссаль, Родбертус, — не тільки лишають катедерсоціалістів гет-гет позад себе під зглядом таланту і знання, але і в своїх виводах идуть безмірно дальше, так що ні одному соціально-демократови й не сниться покликуватись на катедерсоціалістів, як на авторитети.

Але окрикуючи катедерсоціалізм як прояву небеспечну, і спиняючи його розвиток чи то підбуренем публичної опінії чи то зверхними заборонами, лехко можна дійти до того, що підтятий буде в корени всякий розвиток суспільно-економічної науки. Адже лехко буде найти на вчителів суспільної економії людей, котрі своїми переконаннями або й своєю нездарністю дадуть поруку, що не потрясуть истнуючого суспільного ладу своєю критикою; але позаяк суспільні установи не стоять на законах природних, але завжди остануться недосконалыми і потребуючими поправи, і позаяк насильне спинюване їх розвитку тільки прямо веде до насильних переворотів, то конечно річ дати як найповнійшу волю историчним і критичним вислідам. А ті, що займаються такими вислідами, певно не будуть такими надто небеспечними! Супротив непрактичних мрій найкраща запора — дійсні, практичні інтереси. Але далеко більше, ніж невинний соціалізм на катедрах, особливо сполучений з ґрунтов-

ною науковою критикою, шкодять пересуди та недо-
ріцтво в суспільнополітичних ділах именно серед тих
верстов, до котрих належить пантроване суспільного
розвитку и на котрі хотіли б впливати катедерсоція-
лісти.

V.

Радикальні сторониства.

В зовсім соціально здорових порядках повинен
би цілий народ бути консервативною масою, а серед
него повинні б бути тільки групи реформові, котрі би
опиралися на конечности розвитку всяких порядків су-
спільних. Для елементів опозиційних не повинно б бути
місця; єдина опозиція могла б складатися хіба с та-
ких людей, котрі через свою власну провину стали
в суперечність с порядком суспільним. Свіжа, палка
війна здорова може в науці або політиці, конечна може
подекуди в житю народів(?), але в соціалнім житю во-
єнне положіне ані конечне ані здорове. Не здорове, бо
завсіди є впливом довголітної нужди одної части су-
спільности; а не конечне, бо суспільні установи в за-
галі не є нічо конечного, але залежать від розуму и
доброї волі членів суспільности. Появлене великого
опозиційного табору, се виразна ціха нездорових по-
рядків суспільних. На всякий спосіб появлене сильної,
активної опозиції є фактом на тільки корисним, що та
опозиція не вибухне тоді відразу насильним способом,
але буде прилюдно змагатися, и то аж тоді, коли
гніт пічне уступати и свободнійші думки пічнуть
брати перевагу. Нинішня соціална демократія, се
справді плід ліберальної ери. Але всеж таки пісна се
потіха, що ось то давнійше гірше бувало: тим, що те-

пер стає чим раз ліпше, не можна успокоюватись, а тим менше задля сего закладати рук. Такими загальними поняттями та фразами не можна вести суспільної політики. Противно, треба передовсім пізнати, що се за такий той рух опозиційний, які ёго основи и яка сила, як він повстав и як тріває, а тоді вже лекше буде добачити, чи и як можна ёму зарадити.

Що такий рух, як нинішня соціяльна демократія, нападаючий на основи суспільности, міг бути викликаний поодинокими людьми, зроблений штучно, и що затим може бути утишений усуненем ёго провідників або через хитромудре опрокинене теорій, на котрих опираєся, сёму можуть лиш такі люде вірити, котрі або не знають и азбуки в суспільних ділах, або задля осіб зовсім забувають про факти. Се послідне може лучитися таким людім, котрі є або були „втаємличені“ в суспільнополітичну агітацію и раз у раз маючи перед очима дрібні обороти кружків та осіб стратили в кінци самі віру в реальність цілого руху. Се стара история про камердинера, що служить у великого політика и знає всі ёго приватні хиби а той свій досвід переносить вкінци на ёго широку політичну діяльність. Між тим тутка може тільки безсторонний историчний огляд цілого розвитку довести до правдивої оцінки руху, а такий огляд не лишає в нас и найменшого сумніву о тім, що причини опозиційного руху лежать в самім ладі новійшої суспільности, а не в революційних одиницях.

Про повстане и истоту новійшого стану наємних робітників, о кілько сего було потрібно для сеї розвідки, була мова в другім розділі; так само вияснено там, як серед того стану могло вкорінитися соціяльдемократичне змагане, с. є. змагане до політичної власти для суспільних реформ на користь немаючих, — значить,

для повного осущення ліберальних ідей рівності и свободи. Ми виділи, як розвивалася соціалдемократична теорія аж до Люї-Блянівського сформування. Що в тім сформуваню вона могла мати вагу не лиш для Франції, але й для цілої нової суспільности, се розумієся само собою, бо прецінь та суспільність в границях германсько-романського культурного круга в культурнім и економічнім згляді однакова.

В Німеччині ще при революційних рухах 1848 р. не було мови о самостійній політиці немаючих верстов; ті рухи були наскрізь „ліберальні“, були послідним доповненем переміни феодальної суспільности в ліберальну, котра то переміна почалася ще від французької революції. Що не досить ще самого зруйнованя давних форм, — се почувано вже тоді в Німеччині. Доказом сего Шульце-Делічівські проби організувати „самопоміч“ и загальна симпатія, яку стрітили ті проби у всіх тодішніх лібералів. Але розумієся, що новий лад мусів потривати довший час, мусів достаточо розвинути, заки могла бути якась мова о виділеню и згромадженю невдоволених елементів.

Як звісно, аж з виступленем Фердинанда Ляссалья настала в Німеччині хвиля, від котрої змаганя наємноробітницької веретви, доси розрізнені та на помацки блудячі, одержали міцну точку зеднаня и опори. Від тої хвилі почало в Німеччині творитися властиве робітницьке сторонництво з ясно означеними змаганями; ідеї сего сторонництва, розумієся, не могли бути інші, як тільки соціалдемократичні.

Кождому ясно, що Ляссаль за короткий час своєї діяльности — від 1862 р., коли перший раз в берлінськім робітницькім товаристві висказав свої ідеї, аж до року своєї смерті 1864, коли видав свою книжку „Капітал и праця“, — не міг би був так живо впоіти

робітникам почуття єдності и клясового противенства супротив підприємців, — и ёго вплив помимо зовсім невеликих добутків досягнутих за життя, не був би так тривалий та глибокий, коли б підстава сего всего не була вже вперед готова, не лежала в самім ладі суспільнім.

Особистість и наукове значіне Ляссала зовсім нас ту не обходить*); можна оцінювати ёго, як хто хоче; сего одного годі заперечити, що ёму вдалося з дивною бистротою погляду з наукових добутків викувати оружя для живої суспільної боротьби и через те згромадити розсіяні елементи соціального опору в одну воєнну силу. Наукові добутки міг він брати від цілого ряду своїх попередників-соціалістів, почавши від Сен-

*) Для оцінки Ляссала гляди: Георга Брандеса: Ferdinand Lassalle. Ein literarisches Charakterbild. Aus dem Dänischen; Berlin, Dunker, 1877. Там перечислені и схарактеризовані найважніші письма Ляссала. Ёго діяльність представляє Брандес ось як: „Від марта 1862 до червня 1864 написав він не менше двадцяти статей, с котрих три чи чотири и що до об'єму и що до змісту — цілі книжки, а с котрих найбільша часть помимо короткості и зрозумілості містить таке багатство думок и написана с такою науковою прецизією, якої не здиблемо в многих великих книжках. Крім того в тім часі говорив він бесіду за бесідою, радився з одною депутацією робітницькою за другою, виграв кільканайцять політичних процесів, провадив дуже обширну кореспонденцію, заєнував „Загальне німецьке стоваришене робітницьке“ и впорядкував ёго заряд. — „Briefe von Ferdinand Lassalle an Rodbertus Jagetzow, mit einer Einleitung herausgegeben von Adolf Wagner“, Берлін, 1878. — Франца Мерінга: „Die deutsche Socialdemokratie, ihre Geschichte und ihre Lehre. Eine historisch-kritische Darstellung“, Bremen 1877. (Сего року вийшло друге виданє сеї книжки).

Сімона, и коли розглянемо науку Ляссалья, котра згрмадила довкола себе робітників, то й справді єї важне суспільнополітичне ядро покажеся в ґрунті річи не чим иншим, як тільки тою соціалъдемократичною теорією, котру приготувив Сен-Сімон, а різко сформулував уже Люї-Блян. Иншою вона й не могла бути, скоро йшло о те, щоб подати робітникам програму и реальну ціль для їх клясової боротьби.

А програма Ляссалья була ось яка:

В истнуючїм економічнїм порядку не дістає праця всіх своїх витворів, але маса робітників, працюючих на чужім капіталі, збуваеся робучою платою, котрої мінімум виносить як раз тільки, кільки виносить мінімум предметів конечних для вдержаня робітника при житю, а впрочїм регулюеся пошитом за робучими силами з боку підприємців и подажею праці з боку робітників, не маючих переважно крім своєї праці ніякого жерела утриманя. Таким способом наемні робітники економічно слабші — стають супротив капіталістів, котрих економічна сила лежить як раз в їх капіталі. Для того то робітник звичайно може добитися тільки такого доходу, який зовсім не стоїть в справедливій пропорці до ёго виложеної праці, в порівнаню с тою частю добутків продукції, яку присвоює собі підприємець на підставі свого права власности. Ту панує сей „зелізний закон робучої плати“, котрий виказав оден з головних представників вольноторговської науки, Давід Рікардо, и котрий уся пануюча школа суспільних економістів згідно вважає природним законом економічнїм. Закон сей каже, що робуча плата завсіди хитаеся около „конечного розміру с. е. около того мінімум, яке при даних привичках народних конечне для вдержаня робітника. Вона не може на довго піднестися висше того мінімум, бо підвишене плати конечним

способом потягне за собою вбільшене подажі робучих сил. Сей т. зв. природний закон наших економістів має справді непобориму силу доти, доки тривають теперішні ёго вимінки, с. є., доки истнує теперішня форма робучої плати и доки робітники спільною силою не увільняться від панованя капіталістів и не заведуть нового способу продукования. Розумієся само собою, що до тої переміни мусять приложити рук самі робітники, бо пануючі тепер верстви не можуть бажати зміни в истнуючім способі продукования, значить, не приложать рук до такої зміни. Що робітники мають право до такої реформи, про те не може бути й сумніву, бо в самій основі теперішньої суспільности лежить змагане не до панованя одної часті суспільности над другою, але до загальної свободи й рівности в кождім згляді. Иде затим о те, щоб усунути ті обставини, котрі стають причиною некористного та несправедливого положіння робітницької верстви. Як се зробити? Як запевнити робітничови більшу часть добутків ёго праці, а властиво всі добутки? Найпростійша дорога така — скасувати теперішню форму наємництва и зробити робітника враз и предприємцем. Тоді припаде ёму й та часть добутків продукційних, котру тепер привласнює собі капіталіст на підставі права власности. А форми господарської, в якій се може статися, не треба далеко шукати ані витрібовувати; вона вже звісна и вживаєся подекуди дуже користно, хоть и в малих розмірах; се именно спілка продукційна (Productivassociation), до котрої приступає певне число робітників однакого заводу, ті робітники самі вибирають собі заступників для веденя діла, и спільною працею, на власний рахунок, роблять якусь роботу, а відтак після означеної норми діляться зарібком. Такі спілки треба б наперед поладжувати в таких галузях промислових, котрі с при-

роди своєї до того найвідповідніші, с. е., котрі займають стосунково найбільше число робітників. Вони б мусли починати роботу в таких округах та місцевостях, котрі були б для такої роботи найкорисніші чи то задля способу иснуючого там заробкованя, чи задля густоти людности, чи то задля єї добровільної наклінности до завязуваня подібних спілок. Скоро йно раз иснує певне число таких спілок, то чим раз лекше буде заводити нові, для нових галузей промислових и для нових околиць. Поволі, с часом такі спілки обхватили б усю верству робітницьку. Вони могли б тоді позавязувати між собою звязки, щоб впровадити розумнійший и ощаднійший спосіб господарованя замієць теперішнього, котрий ведєся без пляну и без ощади сил, бо кождий продукує на сліно не дбаючи о другого, и хоть в поодиноких підприємствах панує строгий порядок и досконалий поділ праці, то прецінь в цілім суспільнім господарстві виходить огромне марнотратство и ненастанні страти. Робітницькі спілки могли б при помочи кредитових та асекураційних звязків роздобути для себе більші капітали, беручи їх на спільну поруку и приймаючи кождий на себе часть ризика. Але щоб ввести в жите таку організацію, о тім нічо й думати, доки робітники будудь ограничені на власні економічні сили. До кождого підприємства треба капіталу, а того именно у робітників нема. Відправляти їх с тим, що най поволі ощаджують по тільки зі своєї робучої плати, щоб по якімось часі зложилаєя потрібна сума, се значило б потішати їх надією на вічність, бо робітник рідко коли є в таких щасливих обставинах, щоб міг з ощади зложити яку небудь значнійшу суму. А до многих родів підприємств треба таких сум, на які робітник и в найліпшім разі не здобудєся. Звичайною дорогою кредиту роздобути капітал, на то також ро-

бітникови нічого надіятися, бо наші заклади кредитові, основані капіталістами и для капіталістів, не схотять причинитися до оснóвування и піддержання подібних спілок. Шульце - Делічівські товариства кредитові, основані на т. зв. самопомочи не можуть ту до нічого придатися, бо стоваришене самих людей без власности, с. е. самих економічних нуль, не може ніяк зложити потрібного капіталу; а на поміч яких небудь припадкових добродіїв при таких великих ділах також не мож рахувати. А відки ж набрати потрібних средств? Очевидна річ, що лиш від тої економічної сили, котра зобовязана пильнувати інтересів загалу, с. е. від держави. Адже се именно завдане и призначіне держави — улекшувати и прискорювати великий поступ культурний. Се єї завдане, на то вона завжди служила и мусіла служити. З давен-давня великі економічні поступи сповнювалися тільки за посередництвом держави; держава мусіла мішатися до закладаня каналів, гостинців, почт, кораблів перевозових, телеграфів, рільничо-кредитових банків, рільничих полішень, галузей фабричних, будови залізних доріг; при тих послідних забезпечує навіть держава підприємців від страт, и то на кошт усіх платячих податки, позаяк гварантує виплату чиншу, між тим коли зиск иде прямо в кишеню акціонерів. И будь собі які будь великі ті полішення та заклади засновувані тепер при помочи держави, — всі вони показуються незначущими дрібницями супротив того найогромнішого поступу культурного, який би потягли за собою продукційні спілки робітницькі. Бо яка користь з усіх нагромаджених богацтв, яка користь с так званого „богацтва народнєго“, коли воно завсіди є тільки для незначної меншости, а більшість вічно лишає в положію Танталя, котрий дармо сягає по золоті плоди, а в тім разі именно по ті плоди, котрі сам він своїм

трудом витворив? Коли поміч державна була коли не-
будь справедливою, то сей огромный поступ культурний,
найбільший з усіх, які знає история, именно найбільше
усправедливляв би поміч державну. И тому то повинна
державна се уможливити робітникам, старатися о при-
скорення и розвиток великого діла, — свобідної спілки
єдиниць; повинна вважати се своїм найсвятійшим обо-
в'язком — подати робітникам средства и змогу до тої
самостійної організації. А зробити се може по про-
сту и без значнійших видатків таким способом, що
робітникам отворить доступ до свого кредиту и дасть
ім змогу — закладати такі спілки продукційні, при
чим для охорони своїх інтересів може собі вимовити
затверджуване статутів и контролю над зарядом пред-
приємства. Се обов'язок держави супротив робітників.
Але чи сповнить вона той обов'язок? Доки уряд буде
в руках маючих верстов, то певно ні. Щож треба ро-
бити робітникам? Вони мусять позискати вплив на уряд.
А як можуть се зробити? Мусять порозуміти передо-
всім, що інтереси наємних робітників супротив маю-
чих верстов однакові, що затим мусять міцно взятися
за руки и утворити велике суспільне сторонництво, ко-
тре би згідно змагало до витиченої ціли и котрому ма-
ючі не зможуть опертися, поки воно стоятиме твердо
та в єдности. Затим найблизша ціль — позискане по-
літичної сили, котру б мож ужити для суспільної ре-
форми, а ще близша ціль — виборене загального, рів-
ного и непосредного права голосованя, щоб заступ-
ників робітницької верстви перевести до парламенту,
де вони мають виступити з жаданнями робітників и на-
ставати на заспокоєне тих жадань. Така була програма
Ляссала.

Як бачимо, основна єї думка висказана, правда,
інакше, але ядро єї те саме, що й показаної (Розд. II)

програми Люї-Бляна; се именно соціалдемократична засада, котра завзиває стан робітницький, витворений новішим суспільним господарством, як окрему класу суспільну до позискання політичної власти в цілі переведення суспільно-господарських реформ. Провідна думка опозиції, хочаби витворити круг себе сторонництво, не могла при теперішнім стані діл бути инакшою; все проче, що причислено до неї, має побічне значіне. Ясно також відразу, як дуже відповідною була ся засада — стати стягом, круг котрого могли б громадитися наємні робітники; стати програмою сторонництва, до котрої б могли прихилитися й такі робітники, котрі зовсім не годяться на осягане жадань силою а тільки спокоевими реформами хотіли б поправити численні хиби свого положія.

Теоретичні докази с противного боку не мали також на тільки сили — переконати робітників о хибности тих идей. Супротив Ляссалівської засади „державної помочи“ підношено засаду „самопомочи“ и тверджено, що се єдино розумна и вольного чоловіка гідна річ, а що поміч державна — се давно збита и закннена засада економічна и наукова опрокинена по части в своїй недавно захвалюваній формі невдачею соціалістичних проб. Як на одну с таких проб указувано найрадше на „народні варстати“, котрі позакладано підчас лютової революції 1848. в Парижі и котрі — нібито — найдосаднійше опрокинули всі теорії соціалізму. Але справді треба було зовсім не знати истоти и заряду тих так названих народніх варстатів, щоб хотіти виводити їх супротив соціалістичних теорій*).

*) История ateliers nationaux описана у Льоренца Штейна в ёго книжці: „Das Königthum, die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft.“ Сеся книжка становить третю

Суспільнополітичну скutoчність „самопомочи“ мож тоді ще було перецінювати, и справді було таких чимало, що її перецінювали. Що „державну поміч“ уважано чимось негідним, се також с попередного вияснення покажеса зрозумілим, а навіть природним. Але се могло так виглядати тільки зі становиска ліберального, — а від тих, що закинули се становиско, не можна було й ждати, щоб відступили й від тої послідної консеквевції. А при тім річ була очевидна, що на ділі, и. пр. при будовах залізниць, економічна поміч державна була в уживаню и зовсім похвалялась.

Що агітаторські змаганя Ляссаля мали на оці передовсім міських, промислових робітників, се була дуже природна річ. Ту стрічалися густі маси робітників; се були люде рухливого духа и горячої фантази, котрі найглубше почували головне лихо новійшого стану наємних робітників, с. е. незабеспечений прожиток и недостачу надії на господарську самостійність. Між тим сільські робітники жили більш розсіяно; давні звичаї держали їх твердше в почутю підлеглости; здоровійша и не так одностайна праця, а при тім можливість набутку на власність якого кавалочка ґрунту, все те вказувало ім їх положіне в принаднійшій світлі, и для того вони не представляли відповідного матеріялу для почину агітації. Ба навіть довгий час вірено, не зважаючи на дійсну тождність інтересів у цілої наемноробучої верстви, що сільські робітники зовсім недоступні для соціялістичної агітації. Послідніми роками проявилося й між ними соціяльне питане в многих затривожуючих проявах, як ось: в громаднім

часть його „Geschichte des Socialismus und Communismus in Frankreich“, 2. вид. Липськ, у Віганда 1855. стор. 256 и 9.

виселеню, в напливі сільських робітників до міст, в розрості й між ними соціальної демократії.

Говорено, що Ляссаль брав провідні думки для своєї науки з одного боку від Люї-Бляна, а з другого від Карля Маркса. Що ёго головні, основні мисли згідні з Люї-Блянівськими, се вже ми бачили. Від Маркса ж взяте справді ближше угрунтоване теорії про систем капіталістичного визискування, с котрої Ляссаль виводить конечність економічної освободи робучих верстов. Маркс висказав був ту теорію вже 1859 в своїй статі: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ и провів її докладніше в своїй книзі „Капітал“.*)

Праця Маркса бесперечно належить до найзначнійших творів, які новішими часами появилися на полі суспільної економії. Але троха потяжкий спосіб представлення робить ту книжку не конче доступною для звичайного читача, и для того ми зберемо ту єї провідні думки в короткості, о кілько вони тикають нашого предмету.

Маркс стараєсь доказати, що капітал повстає и розростаєсь тим тільки, що всисає в себе як можна найбільшу часть витвору праці силою теперішного способу продукованя. Сам капітал не додає витворови ніякої вартости, тільки праця творить вартість, а через те й надвишку вартости (Mehrwert**), котра дістаєсь

*) Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie. I. Der Produktionsprozess des Kapitals, 2 Aufl.; Hamburg, Meissner, 1872.

**) Під надвишкою вартости (Mehrwert) розуміє Маркс ось що: Праця робітника, котрий наймаєсь робити для капіталіста, с. е. продає своєю робучу силу, с тим самим товаром. Єї торгова ціна, так як и ціна кожного товару, означена звичайними економічними законами, с котрих найважнійший — кошт витвореня

капіталістови и вбільшує ёго капітал. Коли затим робітник в певнім часі витворить н. пр. вартість 10 зр., а наймаючий капітал хотів би ёму заплатити в сю вартість ёго витвору — відрахувавши вартість матеріялу и зужиток приладів — то капіталістови не осталось би нічого*). Він мусить ёму затим платити менше, а чим менше платить, чим нижче спадає плата робітницька, тим більше задержує капіталіст для себе, тим швидше росте ёго капітал. А средством для висисання надвишки вартости служить не тільки непосредне знижуване робучої плати, але також екстензивне и интензивне використуване робучого дня. Робучий день має ту о тільки вагу, бо капітал тим більше зискує, чим довший робучий день, с. є. чим з більшою натугою використуєсь робуча сила в протягу доби. Що при більшій натусі праці зискує не робітник, а капіталіст, то сёму причина така, що плата робітницька не стоїть зовсім у рівнім звязку з вартостю витворених нею предметів. В платі гуртовій сей звязок истнує тільки про око, зверху и зовсім не конечно. Противно, плата робітницька в довших протягах часу

товару, с. є. кошт утримання робітника и ёго робучої сили. Сю ціну, твердить Марке, капіталіст дійсно платить робітникови. Але праця людська, се не є звичайний товар. Се товар живий, котрий має ту властивість, що надає вартість другим предметам, и надає єї більше, ніж кільки сам коштує. Се й становить надвишку вартости предметів витворених працею робітника понад ту ціну торгову, за яку капіталіст купив працю робітника. (Прим. перев.)

*) Як сказано, капіталіст платить робітникови не вартість ёго витвору, а торгову ціну ёго праці.

(Прим. перев.)

розмірна тій сумі, яка конче потрібна для прожитку робітника (т. зв. залізний закон робітницької плати Рікарда). Чим з більшою натугою затим використовує капіталіст робучу силу робітника в тім часі, на який його найняв, чим більше підносить вартість робучого дня, с. е. чим більше змагає витворити в той день при помочи полішених машин, строгого порядку фабричного, досконалого поділу праці и т. д., тим більше „надвишки“ всисає и тим швидше росте його капітал.

Такі, після Маркса, взаємини між працею а капіталом в нинішнім продукційнім ладі. Другу часть його науки, важну для нинішньої соціальної демократії, с. е. його угрунтоване комунізму будем мусіли ще оглянути пізніше.

Сю теорію капіталістичного визискування, а також деякі другі погляди (про историчний характер капіталу, про звязок між обставинами, серед яких відбувається продукція, а способом продукування, и т. д.) зазичив Ляссаль від Маркса, хоть и не признався до того; се однако сам Маркс усправедливляє зглядами пропагандовими. Але з усього того, як бачимо, зовсім ще не впливають практичні Ляссалівські внески, и Маркс каже се виразно, що до практичних виводів його ученика йому нема ніякого діла. При Ляссалю лишаєсь затим и супротив Люї-Бляна и супротив Карля Маркса оригінальність такого сформулованя соціалдемократичної думки, котре спосібне було збудити робітницькі маси и звязати їх в сильне сторонництво. Затим було се його діло, що в Німеччині почали робітники організуватися на першій порі в формі Загального Німецького Стоваришеня робітників — до соціальної боротьби.

Внішній исторії Ляссальлівського руху не будемо ту подрібно росповідати, так само, як не робили ми

сего при других суспільнополітичних сторонництвах и напрямках. Загально звісно, як сильно змігся той рух від виступлення Ляссала и від заложення Загального німецького стоваришеня робітницького в маю 1863. Правда, Ляссаль сам помимо невтомимої агітації и значних грошових жертв не зміг надбати тому стоваришеню значного числа членів, так що в часі єго смерті в червню 1864 в стоваришеню було не більш як 3000 членів. Аж до р. 1867 під різними провідниками та серед різнородних спорів здавалось, що соціалдемократичне сторонництво, о кілько воно проявлялось в тім стоваришеню, и також єго орган, „Social-Demokrat“, зовсім не истнують. Але вибраний в той час аж до р. 1871 головою Загального німецького стоваришеня робітницького фон Швейцер зумів своїм організаторським талантом з'єднати и піднести на ново сторонництво. А рівночасно піднявся розвиток соціалістичного сторонництва в гору через те, що для північно-німецького сойму державного заведено право загального голосованя, так що вже в тім самім році удалось вибрати до того сойму вожаків соціалдемократичного сторонництва и через них висказати жаданя робітників прилюдно в найвисшій праводавчій зборі.

Звісно далі, що в р. 1869 на конгресі в Єйзенах від соціалдемократів придержуючихся строго Ляссалівської програми відділилася одна частка и прийняла під проводом токаря Бебеля та писателя Лібкнехта відмінну організацію и відмінні засади. Напротив органу Ляссалівців „Der neue Socialdemokrat“, виходячого в Берліні, поставлено видаваний в Липську „Volksstaat“. Ляссалівці мали заряд централістичний, а нова фракція стояла під зарядом не голови, а виділу с центральною комісією. Ляссалівці стояли на ґрунті національним

и були за тим, щоб мирними способами добиватися суспільних цілей при помочи політичних реформ; між тим нова фракція стала на интернаціональнім, суспільнім и демократичнім ґрунті и напирала на конечність енергічної боротьби, хоть и не проповідала насильного перевороту. Ті „уцтивці з Ёйзенаху“ висказали затим соціалъдемократичну думку загальнійше и різче, — становили проте більше поступовий напрямок; а прецінь властивих, засадничих ріжниць між ними а Ляссалівцями не було. Хоть ті послідні кляли троха більше ваги на продуктивні товариства з державною підмогою, а тамті кляли се в послідні параграфи своїх статутів; хоть тамті троха більш від Ляссалівців виставляли на перед політичну ціль — свобідну людову державу (Volksstaat), де би люд прямо становив права (референдум); хоть Ляссалівці кляли троха більшу вагу на організацію опору против капіталови при помочи ремісничих звязків (Gewerkschaften); хоть тамті отверто приставали до интернаціоналу, а Ляссалівці ні, — все те не робило ніякої ріжниці між соціалъдемократами а соціалъдемократами.

В р. 1875 на конгресі в Гота злучилися обі фракції, приймаючи спільну програму німецької соціалъдемократії; єї політичним органом став липський „Volksstaat“ перемінений р. 1876 в „Vorwärts“.*) Програма німецьких соціалъдемократів затим ось яка:

*) Соціалъдемократичний напрямок заступало 1 цвітня 1878 р. в Німеччині 12 щоденних газет, крім них 35 часописей виходячих 2—3 рази тижнево. Між ними находиться соціалістичний журнал „Die Zukunft“ виходячий 2 рази місячно и соціалъдемократична газета для забави: „Die neue Welt“. До них треба додати виходячий в Ціріху місячник „Die neue Gesellschaft“ и по-

I. Праця, се жерело всякого богатства и всякої культури, а позаяк загально пожиточна праця можлива тільки в суспільности, то й увесь добуток праці належить до суспільности, с. е. до всіх її членів, при загальнім обовязку до праці, після рівного права, кождому як до розумної потреби.

В нинішній суспільности робучі средства є в вилючнім посіданю капіталістів; є того впливає залежність робітників, а та залежність становить причину нужди и невольництва у всякій формі.

Для увільнення праці потрібно переміни робучих средств на спільну власність суспільности, потрібно громадського уладження праці, а заразом потрібно, щоб добутки праці йшли на загальну користь и ділились по справедливости.

Увільнене праці мусить бути ділом верстви робітницької, супротив котрої всі прочі верстви становлять лиш одну реакційну масу.

II. Виходячи є тих засад соціялістичне сторонництво робітницьке в Німеччині намагає всіми правними способами до свободної держави и соціялістичної суспільности, до знесеня залізного закону робітницької плати через знесенє системи наємної праці, до знесеня визискування, будь воно яке будь, до усуненя всякої суспільної и політичної нерівности.

дібна що до напрямку „Die Waage“ Гвідо Вейса. Крім того в Швейцарії, Австрії и північній Америці виходить 12 часописем, а далі є в Німеччині тепер 14 газет (переважно тижневих) видаваних соціялдемократичними товариствами робітницькими. Всего разом 75 соціялдемократичних газет на німецькій мові. Гляди списе усіх соціялдем. газет, и. пр. в „Vorwärts“ 37 нр. з 29 марта 1878.

Соціалістичне сторонництво робітницьке в Німеччині, хочь поки що, держиться в границях національних, почуваясь до єдности з інтернаціональним робітницьким рухом и підіймаєсь сповнювати всі обовязки, які він накладає на робітників, щоб довести до збратація всіх людей.

Соціалістичне сторонництво в Німеччині для розвязки соціального питання домагаєсь основаня соціалістичних продуктивних товариств при помочи державній під демократичною контролею працюючого люду. Продуктивні товариства для промислу и рільництва треба основувати в такім розмірі, щоби з них повстала соціалістична організація всеї єспільної праці.

Соціалістичне сторонництво робітницьке в Німеччині домагаєсь для держави ось яких основ:

1) Загального, рівного, беспосередного права вибору и голосованя с таємною и обовязковою подачею голосу всіх членів держави почавши від дваїццятото року віку, при всіх виборах и голосованях державних та громадських. День виборів та голосовань мусить бути неділя або свято.

2) Люд має становити сам всі права, ухвалювати війну и супокій.

3) Замість стоячих війск має бути оборона людова, де кождий горожанин обовязаний в разі потреби повнити військову службу.

4) Всі внімкові устави мають бути знесені, а именно устави прасові, устави о стоваришенях и зборах, — загалом всякі устави, котрі огранічують свободний висказ гадок, свободне мислене и сліджене.

5) Суди мають бути безплатні, — судити має сам народ.

6) Держава має зайнятися загальним и рівним вихованем народним; всі обовязані вчитися; у всіх закладах наукових навчанє безплатне. Релігія має бути оголошена ділом приватним.

Соціялістичне стороництво робітницьке в Німеччині вимагає від нинішної суспільности:

1) Щоб політичні права и вільности були як найбільше розширені відповідно до повисших жадань.

2) Щоб для держави и громади був тільки оден прогресивний доходовий податок замість усіх истнуючих а особливо важких для народа податків посе-редних.

3) Щоб свобода стоваришень була неограничена.

4) Щоб день робучий був установлений стало и відповідно до потреб суспільности. Робота в дні недільні має бути заборонена.

5) Праця дітей и всяка праця женщин, шкодлива для здоровья и моральности, має бути заборонена.

6) Жите и здоровє робітників має бути правно охоронене. Для догляду помешкань робітницьких має бути установлена контроля санітарна. Урядники вибрані самими робітниками мають доглядати копалень, фабричного, рукодільного та домашнього промислу. Право поруки має бути відповіднійше уладжене.

7) Праця арештантська має бути урегульована.

8) Всі каси запомогові робітницькі мають мати свій власний заряд.“

Заки перейдемо до огляду сеї програми, мусимо ще вцеред оглянути деякі напрямки важні для розвитку соціялізму; напрямки ті проявилися в нутрі соціялізму и їх слідно також в поданій ту програмі з р. 1875. Напрямки ті, се интернационал и комунізм.

Попереду интернаціонал. Интернаціональність (межинародність) тутка треба, розумієся, брати в такім ограниченю, що діло йде тільки о спільний рух посеред культурного круга новійшої суспільности, де однородність суспільних и господарських обставин могла виродити однакі змаганя. Интернаціонал ограничуєся затим на германські и романські народи Европи та Америки. Славянсько-российський культурний круг проявляє вже такі відмінні обставини (згадаєм для приміру тільки про росширене там обцинне [громадське] посідане ґрунтів), що властивої спільности руху ту не може бути, о кілько той рух має мати реальну підставу, а не намагає на самім загальнім переченю, на нігілізмі, для котрого справді не потрібно ніякої означеної форми державної ані суспільної, бо руйнувати можна кожду однако.

Думка про межинародний звязок робітників в тих краях, де однородні обставини витворили й між наємними робітниками однакові суспільнополітичні напрямки, висіла, так сказати, в воздуху, и ждала тільки на перший ліпший товчок, щоб перейти в діло.

Вольна торговля враз из новими средствами комунікаційними розвалила межі поміж народами; торговля и заробковане одного народа звязані стали тісно с торговлею и заробкованем другого народа; господарські відносини культурних країв конкуруючих с собою стали однакові и залежні одні від других, а права робітників, положіне робучого люду в тих краях було в головних зглядах однако. Тяжко було проте в однім краю робити в тім згляді значні зміни, перепроваджувати реформи, не беручи зваги на конкуренційні и прочі згляди в других краях. Правда, для реформ тіснійшого розміру, н. пр. для англійського фабричного праводавства, сего не було потрібно; досвід

показав, що такі реформи дуже легко перевести, не вменшуючи промислової сили краю. Між тим не рахуючи й того, що при раз у раз тісніших взаєминах сяк чи так конечне було межинародне порозумінє в ділах господарських, соціяльдемократичним робітникам ишло не о дрібні реформи, але о коренну перемену цілого способу продукції на користь робітників. Щоб таким реформам забезпечити перевагу на ділі а заразом надати більше ваги своїм жаданям, мусіла збудитися думка: звязатись до купи робітникам всіх країв, змагаючим до сеі одної ціли. И якже не мала повстати така думка між робітниками? Адже єдність интересів господарських у всіх народів була аж надто очевидна, адже капітал узнали суспільні економісти давно космополітичною силою, — чомуж не мала нею бути й праця? Адже межинародний звязок сам собою не виключав ще зовсім стараня о добро своїх земляків та однорідців, а хоть би навіть робітники й висказали, що їм передовсім иде о добро їх верстви, а національне питанє для них менше важне, то й в тім згляді вони зовсім не пішли б далі від новійших капіталістів, котрі зовсім не вагуються підпомагати своїми грішми державу воюючу з їх власною вітчиною.

Не подивуємо затим, що одна с перших великих маніфестаций єдности господарської всіх країв, с. є. промислова вистава в Лондоні 1862 дала й робітникам усіх країв добру спосібність порозумітися взаімно. Ту завязалися перші звязки між англійськими а французькими робітниками; послідні дуже чудувалися видячи, що їх англійські товариші далеко більше від них забезпечені и висшою платою и міцно з'організованими ремісничими товариствами, котрих загальне росширене видалось їм дуже відповідним для того, щоб усюди надати належну вагу домаганям робітницької верстви.

Льондонський мітинг (збір) Поляків 1863, на котрий прибула депутація французьких робітників під проводом цізелера Толена, дав спосібність особисто повести далі завязані торік зносини, обмінятися революційними ідеями з емігрантами всіх народів и поробити дальші приготованя до заложеня межинародного робітницького звязку. Заложене відбулось справді 28 вересня 1864 в Сент-Мартенс-Гель в Льондоні. В комітеті вибранім тим збором англійських и деяких французьких робітників та політичних емігрантів різних народностей, був председателем швець Оджер; Німеччину заступали в нім кравець Еккариус и Карль Маркс. 1 листопада 1864 предложив послідний комітетови, що між тим поповнився власним вибором и поназначував кореспондуючих секретарів для різних народностей, — програму товариства, котра кінчилася тими самими словами, що й написаний тими самим Марксом ще 1848 р. в Брісселі комуністичний маніфест: „Пролетаріи всіх країв, єднайтеся враз!“ Статути, прийняті на першім конгресі в Женеві 1866, голосять ось що:

„Зваживши, що увільнення робучої верстви мусять доконати самі робітники; що змаганя робітників для своєї свободи мусять вести не до твореня нових привілеїв, а тільки до позисканя для всіх рівних прав та обовязків и до усуненя всякого панованя одних верстов над другими; що господарська залежність робітників від властителів сирого материялу та средств робучих, се жерело невірництва у всіх ёго формах: суспільної нужди, духового пониження, політичного гнету; що затим господарське увільнене робучої верстви становить велику ціль, для котрої мусить осередком служити всякий рух політичний; що всі до того йдучі змаганя досі були даремні задля недостачі єдности між робітниками різних ремісел и країв, задля

недостачі братського поєднання між робітниками різних держав; що увільнене робітників не є питане місцеве або національне (с. е. тикаюче тільки певного народу), але противно, се завдане стоїть перед усіма народами, а ёго розв'язка залежить від згідного діланя всіх їх як в теорії, так и в практиці; що рух, котрий знов тепер проявляєсь між робітниками економічно найбільш розвинутих країв, голосно напминає, щоб ми не попадали в давні блуди, але громадили до купи розсіяні ще сили; — зваживши все те, оголошує збір Межнародної Спілки Робітницької, відбутий 3 вересня 1866, що для тої спілки, а також для всіх товариств и осіб, які до неї пристануть, правда, справедливість, чесність буде основою поступованя з усіма людьми без ріжниць барви, віри, народности. Збір уважає своїм обовязком домагатися людських прав горожанина не тільки для товаришів своєї спілки, але для кожного, хто повнить свій обовязок. Нема обовязків, коли нема прав; нема прав, коли нема обовязків.

На тій основі приняв збір остаточно ось які статуту для Межнародної Робітницької Спілки:

I) Спілка заложена на те, щоб бути осередком зносин та спільного діланя для робітників усіх країв, котрі змагають до тої самої цілі, с. е. до взаємної підмоги, поступу и повної освободи робітницької верстви.

II) Назва спілки є: Межнародна Робітницька Спілка.

III) Вибираєся рада генеральна зложена с представників тих народностей, котрі є заступлені в спілці. Як до потреб спілки буде та рада мати своїх: президента, генерального секретаря, каснера и окремих кореспондентів для різних країв.

Збір що року означає місце побуту генеральної ради и єї членів и означає місце, де маєся на другий рік збір згромадити.

В назначенім для згромадження часі сходяться відпоручники в означенім дни и місци на підставі своїх повномочій; окремих завізань не розсилаєся. В разі посторонної перешкоди може рада генеральна змінити місце, але не час згромадження.

IV) Щорічному зборови предкладає генеральна рада справоздане про цілорічну діяльність. В наглих разях може рада скликати збір перед назначеним часом.

V) Генеральна рада завязує зносини з різними товариствами робітницькими, так що робітники кожного краю завсіди знають про змаганя своїх товаришів у других краях, через що дається підстава до рівночасних и в однім дусі ведених вислідів про стан робучої верстви в кождім краю, а то в тій цілі, щоб усякі питання тикаючі загалу, а піднесені одним яким товариством, могли бути всюди розбирані, а коли який практичний крок або яка межинародна трудність вимагатиме діяльності цілої Спілки, то щоб та діяльність була згідна и одноцільна. Генеральна рада може до вподоби предкладати зборови питання и внески від себе або від поодиноких національних звязків. Для улекшення взаємин з заграничними товариствами видає Спілка свій орган.

VI) Позаяк зріст робітницького руху в поодиноких краях може бути забезпечений тільки з'єднанем и збратанем, а позаяк з другого боку діяльність генеральної ради буде тим більша, чим менше буде розсіяна, то члени Межинародної Робітницької Спілки будуть докладати всякого стараня, щоб кождий в своїм краю злучити ріжнородні робітницькі товариства в оден національний звязок. Се дієся о тільки, о кілько на

се дозволяють існуючі в данім краю устави. Не вважаючи на такі правні перепони зобов'язуєсь кожде місцеве товариство завести прями зносини з генеральною радою.

VII) Кождий член Межинародної Робітницької Спілки при переході до другого краю одержить братню підмогою від членів Спілки. И так має він право освідомитись о стосунках заробкових в даній місцевости, має право на кредит в данім товаристві відповідно до принятих в тім товаристві установ и за порукою голови того товариства.

VIII) Кождий, хто признає и заступає зазади Межинародної Спілки, може бути єї членом; за него відповідає завсіди те товариство, котре ёго приймає.

IX) Кожде товариство вибирає свобідно своїх кореспондентів для зносин з генеральною радою.

X) Поодинокі стоваришєня робітницькі, хоть и зобов'язані до братнёго співділєня, задержують свою самостійність и свої властиві основи.

XI) Все, що не означене в статутах, уладжують регуляміни, котрі підлежать оглядови збору.“

Такі були статuti, по чім слідувало 15 точок регуляміну.*) Як звісно, дальші збори, на котрих крім питань організаційних обговорювано також питання власности, наслідства, стачок робітницьких, машинового промислу и т. д., відбувалися: 1868 в Брисселі, 1869 в Базелі, 1872 в Гааг.

*) Fribourg, L' Association Internationale. Paris 1871. — O' Testut, L' Internationale, 7-ме виданє, Paris 1871 (також виданє по німецьки). — Villetard, Histoire de l' Internationale. Paris 1872. — M. B. Zur Geschichte der Internationale. Leipzig, Grunow 1872. — Rud. Meyer, Emancipationskampf des vierten Standes. Berlin, 1874, 2 томи.

Але на тім посліднім зборі прийшло до роздору. Слідуючого року засідали два збори побіч себе в Женеві и від того часу, здаєсь, зовсім не истнує вже властива організація „Межинародноі Робітницької Спілки“.

Исторія самоі Спілки зовсім нас ту не обходить; нам иде тільки о думку, котру вона мала голосити и о те, як розширено ту думку.

В програмі интернаціоналу стрічаємо передовсім соціалдемократичну основну думку, котра домагаєся політичної власти тільки яко средства для соціальноі реформи; відтак різко висказану єдність інтересів робітницьких у всіх краях; а по третє ціль робітників— знесене наємної праці, с. є. праці на чужім капіталі. Ті три засади поставлені ту зовсім загально и є самоі програми не можна вичитати нічого докладнійшого про спосіб переведеня и про уладжене будущоі суспільности. Без сумніву висказано ті думки тому так загально, щоб уможливити приступлене до Спілки людям, котрі стояли за сумирний розвиток, и людям, котрі бажали насильного перевороту. Діяльність змагаючу до повзятоі цілі могла Спілка аж тоді проявити, коли б робітники різних країв що до поодиноких точок порозумілися, а через те з одного боку зміцніли через власну єдність, а з другого боку й праводавцям поодиноких країв відняли підставу до вимівки, що ось-то ми не можемо завести сеі або тоі реформи, бо нас зруйнує межинародна конкуренція. Годі заперечити, що такий замір подекуди можна було перевести на ділі дорогою супокійних реформ, бо именно в краях нашого культурного круга вправді не поодинокі вимінки продукційні, але суспільні и господарські обставини в загалі однакові, а реформ в такім обемі, в яким їх задумали соціалдемократи, не могла б доконати одна

держава, хіба що би хотіла позапиратися від зносин з другими при помочи яких небудь „соціальних охоронних мит.“ Заперечувати ту межинародність господарських стосунків в загалі а робітницьких обставин в особности зовсім не можна; самі завзяті противники соціалдемократів признають се. Коли н. пр. діло йде о висоту платні, о ограничене часу праці и о другі подібні річи, котрі впливають на ціну товарів, то противники тих устав виіздать тоді більш або менше справедливо с таким закидом, що конкуренция заграничних країв, де нема таких ограничуючих установ, мусить зруйнувати домашний промисл; а се именно й є признане, що господарські, а затим и робітницькі стосунки всіх наших країв однакові, що вони, значить, межинародні, интернаціональні. А о скільки змаганя господарські та суспільні в загалі справедливі, то й против їх межинародної організації не можна би нічого закинути так само, як против межинародних конгресів почтових, монетарних и др., котрі именно становлять потребу сучасного розвитку суспільного. Сама собою вона ще зовсім не становила б запереченя національної самовіжі та любови рідного краю. Сама собою така організація була б далеко не так ненависна та гідна прилюдної нагани, як нераз голосні прозби капіталістів, коли йде о підвишене податків, що „скоро те, то ми всі с краю виносимось“.

Але интернаціонал не повернув своєї ідеї до такої розумної цілі. Не творено звязків для сумирного переведеня близьких вимог, але обговорювано далекосягаючі принципи, котрих без великих переворотів не можна було перевести. Остаточний добуток агітації був — ослаблене національного и державного почутя. Сей сумний наслідок лишився між робітниками, хоть сам интернаціональний рух зашчез; той сам наслідок про-

звляється виразно и в нинішнім вигляді німецької соціалдемократії, між тим, як первісний Ляссалівський рух стояв зовсім на національним ґрунті.

Другий напрямок в нутрі соціалдемократії, се напрямок комуністичний, котрий змагає до цілковитой переміни приватної власности в громадську (суспільну).

Про суть комунізму и ёго відносини до соціалізму мало хто й між образованою громадою має ясні понятя, так що не від річи ту буде коротенько пояснити се діло.

Звичайно с понятєм соціалістів та соціалдемократів вяжуть у нас неясне понятє, що їм иде о „поділ“. При комуністах як раз на виворіть, — ті хотять средства продукційні зілляти в спільну власність, як се вже вказує сама назва; хотять знести окрему власність средств продукційних — капіталу, але не средств ужиткових.

В своїй основі комунізм ні практично ні теоретично не є нічо нового.

Комунізм, се первісний лад господарський, котрого послідні останки в формі ґрунтово-феодальних відносин правних в Німеччині усунено доперва в половині сего столітя, замінивши ёго ліберальною власністю приватною; в славянських и других краях він ще й досі переважає в великих масах*). Розумієся, що нинішні комуністи не думають вертати

*) Гл. „Дрібна бібліотека“ VII, XI: Еміль де Лявльє, Власність ґрунтова і Сільска община в Росії. Книжка Лявльє, котра по частці видаєсь в переводі на нашу мову в „Дрібній бібліотеці“, се найліпший підручник для исторії форм ґрунтової власности.

назад до давних форм комунізму, але хочать прикласти комунізм до теперішнього господарського розвитку и шукають для него відповідних комуністичних форм. Вони переконані, що комуністичне уладжене суспільного господарства буде далеко користнійше від теперішнього заробкового порядку опертого на окремі власности, котра доводить до зруйнования господарської незалежности огромної більшости народа и нічим окрім зверхних правних форм не різниться від невольництва.

Як звісно, теория комунізму розвиваєсь від тоді, від коли приватна власність зачала здобувати обширний розмір, и від Томаса Моруса аж до Роберта Оуена, Шарля Фуріє, Етієна Кабе, Вейтлінга та других найновіших комуністів видумувано найрозмаїтші теорії та идеали, котрі намагали всі до того, щоб заховуючи вповні господарські добутки новіші завести досконаліше впорядковане суспільности.

Очевидно затим, що комунізм а соціалізм не все одно. Соціалізм, се тільки загальне змагане до зміцнення суспільних звязків та діяльностей насупротив единичних, и може в різних системах виступати з різною силою. Кожного, хто домагаєся зміцнення публичної власти в ділах суспільних, н. пр. державного урегулювання праці жінок и дітей, росширення громадських ґрунтів, можна назвати соціалістом, так як зовсім справедливо названо тим именем и катедерсоціалістів, котрі проте дуже ще далекі від думок про переворот. Таким соціалістом був и Ляссаль, не будучи при тім комуністом(?), а соціалъдемократичний рух, котрий він викликав, ніяк не був комуністичний, бо ціль ёго була — поволі змінювати обширну приватну продукцію в громадську, не зносячи при тім в засаді приватної власности, а особливо дрібної.

Комуністичні теорії давніших и аж до найновішого часу писателів були такі, що по просту будували ідеальний суспільний лад, для переведеня котрого потрібно би зовсім інших людей, котрих би доперва треба виховувати в такому дусі.

Але як соціалістична теорія Базара та Люї-Бляна старалась прикласти соціалізм именно до новішої суспільности и посеред неї, так само бачимо у Карля Маркса комунізм уже не побудований на загальних, ідеально-людських основах, але вказаний в безпосереднім звязку з нинішнім ладом. Маркс стараєсь виказати, що нинішний лад, се вступ до комунізму, котрий сам собою з него виросте и до котрого ми повинні свідомо змагати, яко до ліпшого ладу. Се надає Марксовому комунізмови більшу вагу яко практичному средству агітації, вагу, якої не мали теорії давніших комуністів. Через те мусів Маркс мати особливо сильний вплив на соціалдемократичний рух, так як немало вплинув він своєю „інтернаціональною“ програмою, про котру вперед була мова.

Комуністичну теорію Карля Маркса найяснійше видно з одного розділу ёго книжки „Das Kapital“, с котрої наводимо найважнійше місце дословно. Вказавши повільний розвиток приватної капіталістичної власности говорить Маркс (стор. 791 и д.) ось що :

„На певнім ступни розвитку вироджує приватна власність материяльні средства для власного знищеня. Від тої хвилі в нутрі суспільности починають рухатись сили и пристрасти, котрі чуються нею спутані. Вона мусить роспастися — и роспадеся. Єї знищене с. є., переміна окремішних, роздроблених средств продукційних в суспільно-громадські, с. є., переміна дрібної власности многих в огрому власність кількох, с. є. вивласнене великої маси народа з ґрунтів, средств до житя и до

праці, се страшне и важке вивласнене маси народнєй, се вступна история капіталу. Вивласнене непосредних витвірців відбувається з бесконечно нещадним вандалізмом, під впливом найогидніших, найбрудніших и найпідліїших пристрастей. Важко запрацєвана, так сказати, кровю та потом склиена з робітником дрібна власність приватна руйнуєтся и уступає місце капіталістичній приватній власности, що основуєтся на визискуваню чужої, хоть формально свободної праці. Скоро той процес робучий вглуб и вшир достаточо розложив давну суспільність, скоро робітники стали пролетаріями, капіталістична продукція стала міцно на ноги, тоді дальше здружене праці, дальший перехід ґрунту та средств продукційних під дружене (кооперативне) оброблюване, значить, перехід їх *de facto* в спільні (колективні) средства продукційні — набирає нового вигляду. Черга — бути вивласненим, приходить тепер не на самостійно господаруючого робітника, а на капіталіста, визискуючого многих робітників. Се вивласнюване відбувається силою вроджених (*immanent*) законів капіталістичної продукції, через концентрацію капіталів. Один капіталіст убиває многих. Поруч є тою концентрацією, є. є. з вивласнюванем многих капіталістів через немногих розвиваєтся також дружній (громадський) спосіб працєваня чим раз в більших розмірах, розвиваєтся вміле, технологічне приложене добутоків наукових, спільне и після одного плану доконуване оброблюване ґрунту, переміна средств робучих в такі средства робучі, котрих можна уживати тільки спільними, здруженими силами, и ощада всіх средств продукційних именно через те, що їх вживаєтся як спільних средств скомбінованої, дружної праці. Між тим, коли з одного боку стає чим раз менше число магнатів капіталу, котрі загарбують и монополізують для

чебе всі користи того перевороту, змагаєся з другого боку нужда, гнет, неволя, понижене та визискуване, але також и противенство робучої верстви, чим раз то численнійшої и самим механізмом капіталістичного продукування вишколеної, зєдночної та зорганізованої. Концентрація средств продукційних и здружене праці доходять до такого ступня, де капіталістична оболічка для них не вистатчає. Вона мусить пирснути. Тоді вибе послідна година капіталістичного продукування. Вивласнюючі зістануть вивласнені.“

„Капіталістичний спосіб продукування и присвоювання, с. е. капіталістична власність приватна, се перша негация приватної власности основаної на власній праці. Але вона ж сама є конечностю процесу природного, мусить витворити свою власну негацию. Вона мусить дійти до приотвернення индивидуальної власности, але основаної на здобутку ери капіталістичної, с. е. на кооперації свобідних робітників, на спільнім посіданню землі та средств продукційних самою ж працею витворених.“

„Переміна дрібної, на власній, окремішній праці основаної власности приватної в капіталістичну власність, се, розумієся, далеко довший, тяжший и жорстокійший процес, ніж переміна капіталістичної приватної власности, котра вже тепер на ділі полягає на спільнім, дружнім продукуванню, в дружну, громадську власність. Там ишло о вивласнене маси народа через кількох богатирів, — а ту йде о вивласнене тих кількох богатирів через масу народа“.

Видимо є того, що Марке уважає нашу теперішню форму господарования приготованем и вступом до комуністичного ладу. Він твердить, що під панованем свобідної конкуренції дрібна посілість зовсім щезне и перейде в руки невеликого числа богатирів-капіталістів.

В тих великих підприємствах робітники так привикнуть до почуття рівності и дружної праці, що відтак треба буде тільки познакомитись ім з де-більшого с самим веденем діла, щоб відтак „розірвати капіталістичну оболічку“ и капіталістичне підприємство перемінити в комуністичне.

Таким способом ставить Маркс комунізм не вже як утопию, як несповниму фантастичну мрію супротив теперішного ладу суспільного, але як ціль впливаючу непосредно з него самого и достижиму, для осягнення котрої не треба ніяких нових людей, бо й теперішні люди самими обставинами приучуються до того. Правда, не нинішні робітники, але вже близькі покоління можуть, після Марксової думки, надіятись осягнення того комуністичного идеалу, можуть надіятися, що доживуть тої хвилі, коли теперішня капіталістична власність уступить місце лішним порядкам, оснований на громадській власності.

Се Марксове сформуловане соціалізму, котре старалося соціалдемократичний рух звести непосредно на комунізм, мало справді на цілий рух огромный вплив, витворило серед него поступовий, скрайний напрямок и причинилося багато до того, що теперішня програма соціалдемократії ставить далеко загальніші ціли, ніж первісно в Ляссалівськїм руху.

Не потребуємо довше застановлятися над програмою німецької соціалдемократії. Ми бачимо в ній в загальній соціалдемократичній рамі різко визначені три головні думки: Ляссалеві продуктивні спілки, міжнародню ціху робітницького руху и ёго комуністичну ціль. Але осуджуючи теперішню суспільність, яко основану на визискуваню и пригнеті немаючих верстов, мусить прецінь и самий крайний радикалізм напірати найбільше на легальну агітацію (2. точка

прогр.) и на ті вимоги, які ставить до теперішньої держави, с. є. мусить узнати єї истноване.

Сего чень вистатчить для загального націхованя сторонництва, и ми не станемо розбирати поодиноких точок єго програми. Ми пізнали в ній сторонництво, оперте на верстві наємних робітників, витвореній новожитним способом заробкованя, сторонництво, котре побирає головну свою силу с хиб истнуючого ладу. Єго основою є засада рівности, котру воно хоче перевести в новійшій суспільности, задержуючи всі новійші здобутки культурні. Але ті змаганя доводять єго до опрокидання основ нинішного ладу, — самостійної родини (не подружя!) и приватної власности. В них воно бачить підпори и жерело истнуючої нерівности, — а именно в родині тому, що вона становить окрему господарську та виховавчу единицю, що одідичує в своїм крузі маєток и суспільні погляди, господарські та товариські перекази и через те спиняє витворене нової суспільности на нових основах; в приватній власности тому, що вона дає власть над средствами продукційними одній частці суспільности, а не всім єї членам, а ще й тому, що вона при теперішнім ладі не є непосредним впливом власної праці. Таким способом стає соціяльдемократичне сторонництво засадничо й супротив усіх попередних сторонництв, котрі, як ми бачили, або хотять удержати без зміни историчний лад, або бажають повільних и недалеко сягаючих змін, стоячи при тім завсігди на ґрунті истнуючого ладу.

91 Редакція „Правди“ в боротьбі з вітраками.

(Замітка на примітки до Шелья с XI. сип. „Правди“.)

Подаючи нашій читаючій Громаді окремої книжочкої переклад (скорочений) статі звісного німецького катедерсоціаліста Ганса Шелья про нім. суспільно-політичні стороництва, ми мали передовсім на оці — вказати цілі і програм нового, робітницького руху в Німеччині, котрому Шель посвятив V. розділ своєї праці. Се, і спокійне та о кілька мож було, безсторонне представлень стороництв становит, як дльа нас — головну вартість Шельової праці.

Одно тільки хотіли ми замітити на закінчень сеї книжочки. Статя Шелья друкована була в „Правді“, котрої редакція вважала потрібним пододавати до посльідного розділу своєї примітки, котрі, як звичайно, займают більше місця, ніж дотичущий текет. В тих примітках ред. Правди старалася по змозі сил своїх збивати думки, висказані в програмах радикальних стороництв, або подані Шельом, jako основні точки науки поєдинчих їх представників. Не входьачи вже в те, шчо подібні примітки не дуже то на місци при такім тексті, ми хочемо тільки роздивитисья, кілько правди в тих примітках і на кілько ред. Правди може ними гордитисья.

Поперед усього вилучимо з нашого розбору все, що тикається А. Шефље, котрого ред. Пр. тиче всьуди, де приходиться говорити про такі діла, котрі ані ред. Правди ані самому Шефље не досить јасні. Лишајучи на будуще обширніший розбір економічних та соціологічних думок Шефље, ми замітимо тепер лиш тільки, що Шефље самі Німці і јого одновірці-катедерсоціјалісти вважајут одним с тих мудрців, що то пісьльа Кольумба јіздјат Америку відкривати, при чім нераз Америку минут а до Хіни зајдут. І так кождому, хто переглядав јого *Vau und Leben des sozialen Körpers*, звісно, що він кладе великиј притиск на те, що отсе робит зворот в суспільній економії, сьлідячи јејі в звјазку с соціологіјеју, і старајесь навіть випертисья знакомства с Контом і Спенсером. Думав би чоловік, що ось то знаменитиј Шефље, јаку штуку вдрав. А між тим Америка давно вже була відкрита і Контом і Марксом, а Шефље не здужав і так јејі відкрити, јак вони, бо ані в соціології не сказав нічо нового, не сказав навіть тільки јак Спенсер (не кажучи вже о важкіј, абстракціјніј та нестравніј бесіді супроті популярного і приступного викладу Спенсера), ані в економії не сказав нічо поза Маркса, ба, ј ту не всьуди зумів удержатисья на науковій висоті Марксових думок, і там, де стрібубав сказати шчось свого супротів Маркса, звичајно тільки поспеував а не поправив і пізніјше мусів назад вертатисья до того, що каже Маркс. Так було між јіншими с теоріјеју вартости. Тож дља короткости сејі замітки ми не будем ту розбирати того, що ред. Правди наводит с Шефље, а тільки власні јејі думки, і то тільки теоретичні.

В першіј примітці подавши Шефлівську характеристику Лъассалья, ред. Пр. каже: „Показується, що

и загальне голосоване не підносить робітницького стану до такої потуги, яка потрібна до конституційного осущення робітницьких забагів“. Ну, чудніж має понятя ред. Правди о вліянью загального голосованья і о дійснім стані робітницького сторонництва в Німеччині! По перше, шчо право загального голосованья ніхто ніколи не вважав універзальним ліком на всі суспільні недогоди: ніхто ніколи не думав, шчоб воно від разу могло, мов ліскою чародієською перевернути суспільність. А по друге, ред. Правди відає не знає о тім, шчо для „конституційного осущеня“ яких небудь „забагів“ треба мати свою більшість в парламенті, чого шче соціјальдемократи не мајут. О неможности поправи відносин суспільних такоју дорогоју мож би говорити аж тоді, коли б така більшість була, трібунки робила і то нераз, а вони невдалися. А ченьже ред. Правди знає, шчо сего доси не було, — чи може схоче приміром такого трібунку покласти паризьку комуну 1871? А при тім же ред. Правди нај застановитесья ј над тим, під якоју пресієју з боку пруського уряду та лібералів відбувајутесья там вибори до ради державнојі! Далі каже ред. Правди, шчо „замисли соціјальдемократів не можуть навіть приближајучо знајти такого відгону і такојі підмоги серед цілојі суспільности, яку мали ліберальні змаганья свого часу серед загалу суспільности абсолютно правленојі“. По перше, се шче питанье, про котре можна дуже спорити з ред. Правди. Бо насамперед звісна річ, шчо ліберальні змаганья ј доси шче, навіть в најліберальніших крајях, не принялисья у більшојі части суспільности, т. ј. у сільского ј міського робучого льуду. А ј у саміј середній верстві, колишнім „третім стані“ ті ліберальні змаганья пријмалисья безмірно тьажше і поволіше, ніж соціјальдемократичні думки тепер пријмајутесья між ро-

бітниками. Тре було довгого ряду поколінь, щоб здобути ліберальним думкам хоть тільки і так горьачих прихильників, кільки н. пр. в Німеччині здобув дльа себе соціалізм в посьліднім дес'ятку літ. Не завадит шче додати ї то, шчо т. зв. ліберальній переворот звершивсья в дуже значній части робітниками, котрі ї тоді вже бажали зовсім чого їншого, ніж панованья теперішного лібералізму. (Гл. хотьби Bernhard Becker, Geschichte der revolutionären Pariser Commune 1789—93.) А по друге, хоть би воно ї так було, як каже ред. Правди, то все таки се шче нічо не значит. Хі-баж ред. Правди гадає, шчо переворот суспільний коли небудь звершувавсь або може звершитись через агітацію, проповідь яких будь теорій? Всьакі суспільні перевороти — (ред. Пр. зволит сама побачити на се докази у Маркса, Бокля, а нехаї ї у Маколея, Тена і др.) відбувалисья силою законів економічних, силою попереду вже звершених змін в продукції та обміні достатків серед даної суспільности. Всьакі суспільно-реформові теорії всіх часів — від Лікурга і Грахів аж до Оуена та Маркса — були тільки выводами з даних в сучасній суспільности фактів, були тільки немов підведенєм одної суми під те, шчо було, були виразом довершеної вже зміни економічної і жаданєм змін формальних, відповідаючих тим змінам реальним.

В другій примітці ред. Правди силуєсь опрокинути т. зв. „зелізниї“ закон робучої плати Рікарда. Передовсім треба завважати, шчо ред. Пр. взьалась до опрокиданья сего „закона“, заким шче сама вспіла його зрозуміти. Ред. Пр. здаєсья, шчо Льяссаль (звісна річ, шчо в своїй брошурці „Offenes Antwortschreiben“ і т. д. Льяссаль між їншим спопуляризував тільки думку Давіда Рікарда про робітницьку плату; ред.

Правди, опираючись на повазі „Augsburger Allgem. Zeitung“ зволит однак твердити, шчо Рікардо не так думав, як се сказав Льяссаль; замісьць Augsb. Allg. Zeitung воліла ред. Правди заглянути до самого Рікарда, от хотьби в російськїм переводі Зібера, де на стор. 23 „Осн. полит. екон.“ думка сесьа написана дуже виразно і зовсім не двозначно) твердит, буцім то плата робітницька держитсьа завсігди (ред. Пр. повторює се аж два чи три рази) на мінімум конечних до прожитку знадіб. Протів такої нісенітницї, видуманої самојуж ред. Пр., починаєсь польєміка і наводьатсьа передовсім слова тогож самого Льяссалья, котриј ніби спротивляєсь сам собі, кажучи, шчо се мінімум маје бути залежне від даних привичок народних. Хто би не знав діла — а видимо на те ј числит ред. Пр. — тој би подумав, шчо ту справді Льяссаль противитсьа в однім місци тому, шчо сказав в другім місци. А між тим се тільки дві нерозлучні части одного реченья, се іменно сформулованье того „закона робітницької плати!“ Коли б ред. Правди схотіла була се бачити, то не була б потребувала далі мучитисья, доказујучи, шчо те „мінімум“ різне в різних краях. Адже як раз то само каже і Рікардо і Марке і Льяссаль за ними! Але ред. Пр. мала свіј інтерес в тім, шчоб перекрутити се питанье, і то ось який інтерес. Мінімум, про котре ніби говорит Льяссаль, мінімум ограничене народними привичками, — се нонсенс. Тре прецінь розрізнити: мінімум поживи, потрібної дльа робітника с поглядом на вимоги фізіологїї, — і мінімум с поглядом на привички народні. Перше мінімум — стале і незмінне, друге в різних краях різне і раз у раз міньяєсьа. (Замітимо мимоходом, шчо ред. Пр. і ту помилиласья, бо ј перше мінімум, біольогічне, зовсім не стале: воно дльа јединиці льудської

мін'яєсья і з віком і с кождоразовим станом культурним). Значит, одержујучи те з двох боків ограничене мінімум плати, робітник властиво дістає стале мінімум біологічне + надвишку, обусловлену народними привичками. Значит, не можучи зі своєї плати утворити капіталу і розбогатіти, робітник повинен нарікати не на капіталіста, не ва плату, а на погані привички народні, котрі кажут му розмітувати лишну надвишку грошеј. Значит — робітник повинен свій прожиток ограничити на „мінімум біологічне“, т. ј. жити в јаскинях та норах, јак первісний чоловік, житиьсья корінцьями, саранчеју та кропивоју, вбиратиьсья в шкіри або фігове листье, а з надвишки плати збивати капітал, бо до більшој плати він не маје права! Ось куди при помочи божіј зајіхали!

Допровадивши так зручно *ad absurdum* Льяссалівське мінімум, ред. Правди при помочи Шефльє ставит „здоровіј економічний закон“. „При теперішнім устроју економічним остајетьсья головноју нормоју регуляції плати: подаж і понит за роботоју, а властиво стосунок між подажеју роботи а понитом“. Ну, се стара новина, — ред. Правди могла се најти і у Рікарда і у Маркса і у Льясалья, і іменно с тојі самојі норми вони і виводят сесь закон. Але поглядім, шчо виведе з нејі ред. Пр.? А от шчо! Буваје так, шчо часом зјавляјетьсья јакась „надпродукція сил робучих“ і тоді — ред. Пр. признаје се — плата сходит справді на те іно-шчо опрокинене мінімум. Ба ні, „коли з робітниками без мајетку снівубігајутьсья робітники з мајетковими засобами, тоді перші робітники можуть попасти навіть понизше того мінімум!“ Ось тобі ј на! значит, такі можут! А коли можут? А шчо се тотя „надпродукція сил робучих“? Сего ред. Пр. не вміје чи не хоче сказати, — видно бачит, шчо ј так уже

договорилась через верх. Звісна бо річ, шчо в „здорових“ економічних порядках, де суспільність ціла вважаєсья одним робучим фондом, немов одним соборовим робітником, там і не може бути за богато сил робучих. Чим більше їх, тим ліпше, тим більше суспільність натворит витворів, тим богатшою стане. Але звісно також, шчо при „нездорових“ економічних порядках не так робитсья, а так, шчо чи то нужда чи які другі обставини зганьають маси льюдеј в одно місце, н. пр. до однојі фабрики, до одного заньатьа і пр., так шчо всім їм в тім місци нішчо робити. Се у нас називаєсья надпродукцієју робучих сил. Кождиј видит, шчо се зовсім не значит, немов би то суспільність мала за богато робучих рук, так шчо ніде їх і дівати, — такојі суспільности доси шче не було на сьвіті; се значит тільки, шчо якісь обставини зігналі за богато льюдеј до певного одного заньатьа, до певного розряду заньать, т. зн. відірвали їх від јінших заньать, котрі гинут без робітників. А при таких обставинах і сама ред. Правди признає, шчо плата може зіјти до мінімум удержаньа або ј нижче јого. То само говорьят (тільки јасніше і льогічніше, ніж ред. Правди враз іс Шефльє) також Рікардо, Марке і Льассаль. Ба, вони говорьят шче більше. Вони кажут, шчо понизше мінімум ані навіть на мінімум плата не може довго вдержатись, бо робітники то вимирајут, то знов рсходьатсья, а шчоб вдержати прочих, капіталісти мусьят підвисшити їм плату понад мінімум. Але ј там вона знов довго не може вдержатись, бо при корисніјших обставинах знов напливає більше посторонних або намножуєсья більше місцевих робітників і знов починаєсья давна історіја знижуваньа. Се ј називајут вони хитаньем (Oscilliren) робучојі плати довкола мінімум. Ось шчо вони кажут. А ред. Пр. чи то не розуміјучи, чи

не хот'ючи розуміти сего, дармо ї мучилась опрокидаючи те, шчо потім і сама признає. А шчо се хитанье — не виїмок, то показують загальні промислові кризи, котрі від 1825 р. мов періодичний приплив і відплив моря, повторяютьсьа більше-менше шчо 10 літ. Кризи, то крайні вершки тої филі, того хитанья робучої плати. А про повстанье того хитанья зволит ред. Пр. прочитати собі у Маркса очерк історичний повстанья капіталістичної продукції. Розумієсьа, говор'ючи о капіталістичній продукції, треба завсїгда мати на оці ті краї, де вона панує, бо там де жеї нема або де вона доперва починаєсьа, то ї закони жеї не можут в повні і виразно проявлятьсьа. А ред. Правди ї сего не знає і дуже часто мішає прояви ладу капіталістичного с проявами зовсім їнших ладів.

Не досить того, шчо в перших частях примітки №. 2. ред. Пр. так досадно показала свою незнаємість того, шчо бересь опрокидати. В третім уступі тої примітки вона збиває другу засаду Льяссалья, шчо-ді „дохід (плата) робітника не стоїт в справедливій пропорції до жего виложеної праці в порівнанью с тою частью добутків, які присвоює собі капіталіст“. Ред. Правди збиває сьу ненависну думку шефом саксонського статистичного бюра, Бемертом і шчасливо вказує нам, шчо плата робітницька: при мальованью домів виносит $\frac{2}{3}$ вартости витвору, в копальнях $\frac{7}{10}$, в фабриках битих сукон $\frac{1}{4}$, в фабриках шовку і сажетів $\frac{24}{100}$, в прядільнях і фарбярнях бавовни $\frac{1}{7}$, в фабриках хемікалії $\frac{1}{10}$ а в винницях $\frac{1}{30}$ вартости витвору. С тих цифер — припустім, шчо вони правдиві — ред. Пр. прьамо виводит, шчо „заплата робітника је розмірна до якости і кількості роботи з одного боку и до якости і кількості матеріялу вкладаного предриїємцем з другого боку.“ Дїл-на ред. Правди!

Як щасливо бореть вона з вітраками! Раз, шчо всі ті цифри, хоть і як дорогі дльа ред. Правди, дльа самої правди поти не мајут ніякої ваги, поки не знајемо, як довго працьује денно робітник на сьаку або таку плату. А по друге, шчо всеж такі, хто јого знаје, чи тьажше покојі мальувати, чи в копальнях або фабриках працьувати і чи приміром робота в фабриках хемікаліј така то вже дуже лехка, пријємна та здорова дльа робітника! А на посьлідку, — жаль, шчо ред. Пр. ј ті цифри подала, бо вони, сьак чи так, тілько стверджујут то, шчо сказав Льассаль, а іменно, шчо не відповідно до кількості і јакості праці та матеріялу платитесьа робітник, але шчо на плату јего вліјајут јінші обставини.

А ј те, шчо на остатку збиваје ред. Пр., буцім то закон робучої плати тому вже неправдивіј, шчо прецінь між робітниками можлива капіталізація, се тілько посьлідній замах ред. Пр. протів власного јејі вітрака, протів того „сталого і незмінного мінімум“, про котре нікому крім ред. Правди ј не снилосьа. Протівно, правдивіј закон робучої плати, котриј каже, шчо плата тота раз опадаје нижче мінімум, а знов підноситесьа висше нього, зовсім тому не протівитесьа, шчоб робітники при підвищі плати могли складати јакі небудь заощчади про лиху годину.

В четвертіј примітці ред. Правди переважно војује протів другого вітрака, Льассаллівеських продукційних снілок. Позајак тепер ніхто с соціјалістів не покладаје такої ваги на тоті снілки, јаку покладав на них Льассаль; позајак теперішні робітники, коли ј не вичеркујут јіх зі свого програму, то вважајут јіх тілько одним ступнем в ході змін суспільних, то ми ј оставимо ред. Правди поборьувати кріцко сесь вітрак, а звернемсьа до јіншого питанья, котре розбираје ред.

Правди в початку четвертої і в шестій примітці. Ходит там о опрокиненне Марксової теорії вартости. Редакція Пр. твердо переконана, що всі соціалісти іє своїм Марксом не знають і азбуки с теорії вартости. Тај куди јім, туманам вісімнацѣтним, знати жејі, коли вони держатєсья „перестарілојі теорії Адама Сміта“. Јім здаєсья, шчо „вартість товару рівнаєсья кількості роботи вложенојі в сеј витвір“. Шчо за глуна теоріја! Тај сьліші ж тоті соціалісти, шчо не „розгьлануть блисье“ тојі теорії. Адже „шчоденній досьвід показує, шчо та сама кількість роботи вложена в різні витвори маје різну, а не однакову вартість, — значить, вартість витвору не јде тілько за кількостьу роботи“. Гм, може воно ј справді так, шчо не јде! Ану, стрібуймо порахувати.

Кравець н. пр. купує сукна і всьаких там приборів за 10 р. а за зроблену с того сукна одєжу бере 15 р., значит, сукну прибуло вартости, воно перестало бути сукном а стало сурдутом, іменно перетворене працеју кравця. Сума 5 р. виражає ту іменно тоту підбільшку вартости товару, — се ціна праці. Але чи стосунок тој змінитєсья, коли кравець замісьць за 10 р. купит матеріјалів за 100 р. і замісьць одного зробит 10 сурдутів, т. ј. в матеріјал вложит 10 раз по рівній кількості праці? Очевидна річ, шчо стосунок не змінитєсья, доки загальній стан продукціјнојі техніки в суспільности не змінитєсья. Значит, доки того нема, доти вартість товару пересічно (розуміємо ту нормальні условини обміни, а не монополь ані шахрајство) рівна кількості вложенојі в него праці. Кажемо: пересічно. Се така річ, котру всі, кілько небудь чесні економісти, зовсім јасно розуміјут і признајут. Але ред. Правди готова на те закинути, шчо преціньже діјамент, најдениј злучајно на сьмітнику, маје без міри більшу вар-

тість ніж праця на його најденє виложена. Се так, а тілько з другого боку находженє діјаментів на сьмітниках належит шчо најменьше до виїмків, а головна їх маса добуваєсьа в копальнях, при чім статистика вказує нам, шчо праця виложена на їх здобуванє коштує більше, ніж варті ті діјаменти і шчо, значит, вони тепер продајутсьа пересічно нижче своєї вартости, а се знов можливе тілько при тім стані невольництва та безграничної нужди, в якім держатсьа льуде здобувајучі діјаменти.

Але ні, скаже ред. Пр., — је приміри, коли рівна кількість праці витворьує нерівну кількість вартости. На се ми скажемо, шчо је навіть такі приміри, коли велика кількість праці потрафит не витворити в загалі ніякої вартости, т. ј. коли тота праця буде потрачена не предмети невжиточні. А је знов і такі приміри, коли велика праця витворит меньшу вартість, ніж меньша праця, н. пр. коли велика праця ужита була незручно, неекономічно. Ні, — каже ред. Пр., не те ми хтіли сказати. Ми говоримо про пересічно зручну і дуже вжиточну працьу, про працьу хлібороба. „Оден корець пшениці обіјмає в собі певну скількість праці і јінших коштів. Коли ж жпива випали злі і грозить голод, тоді збільшајєся ужиткова вартість сего кірцьа пшениці...“ через то ціна јєго јде в гору. Кождиј знає, шчо таке ужиткова вартість. На кілько јакијсь предмет може заспокојити јаку небудь потребу чоловіка, на тілько він має ужиткову вартість. Ужиткова вартість кірцьа пшениці така, шчо з него мож н. пр. спечи тілько а тілько хліба а тим знов нагодувати тілько а тілько льудеј. Чи підчас неврожају с того самого кірцьа пшениці спечесьа більше хліба, чи ним буде більше льудеј ситих? Очевидно, шчо ні. Ужиткова вартість кірцьа пшениці незалежно від до-

брого або злого врожаю остає однакова, а змінюється тільки його заміна вартість, і тре було вже крайного незнања самих елементарних понять економічних, щоб помішати ті дві річи до купи. Але се тільки неважна річ дльа самого нашого питанья. Редакції Пр. вільно помилятися в азбуці, вільно впрочім і не знати жеї докладно, — на се у неї је привільеј, — а ми тимчасом глядім далі. Сьак чи так, — а самі ми признали, що в разі плохих жнив заміна вартість кірцьа пшениці вбільшуєсь, і се очевидно хотіла виразити також р. Пр. в своїм висказі. Але ј тут мусимо замітити, що „ігла тота сама, але вушко не то“. Чи тој сам корець пшениці по добрих а по злих жнивах представляє ту саму кількість праці? Простого застановленья досить, щоб се розібрати. Коли в добрий рік 100 јединиць праці витворит 1000 кірців пшениці, а в злий рік тих самих 100 јединиць праці витворит тільки 500 кірців, то очевидна річ, що в першім разі вартість кірцьа буде $\frac{1}{10}$ а в другім разі вже $\frac{1}{5}$, т. ј. 2 рази більша. Бачимо затим, що ј ту вартість прьамо пропорціональна кількості виложеної праці.

Але шчо ви міні плетете сухого дуба, — скаже гнівно р. Пр. Ви ту, сьак чи так, бороните застарілої теорії вартости над котроју новіјша економічна наука перејшла вже до денного порьядку! Ну, — відкажемо ми со смиренієм, — так, то ј так. Дльа нас благодать, коли новіјші економісти видумали шчось ліпшого, але дльа вас то, чесна ред. Пр., сором, шчо ви ј тої застарілої теорії вартости не то шчо не збили, але навіть не зрозуміли, јак бог приказав. А ми боронили ту властиво супротів вас не тої „застарілої“ теорії, а тільки льогіки і здорового розуму. А ось тепер ми ј до вас заглянемо та посмотримо, јаку то ви мудрість ставите супроті застарілої Смітівської

теорії? „Корисний стосунок ужитковости до коштів товару становить його вартість“. Ось якою теорією вартости обдарувала світ велемудра р. Пр.! Теорія се справді зовсім оригінальна, і всім, хто закидає нам, Галицким Русинам, недостачу оригінальних помислів наукових, може вона служити „арматою ізбієнія“ і відстрашувачим приміром! Хоть і як ми завидуєм ред. Правди сего геніального помислу, а все такі, хотьачи бути безсторонними, мусимо признати, шчо тота теорія робит огромній переворот в цілій економії, — по просту, цілу економію ставит до гори ногами! Бо поглядім лиш близше!

Дефініція ред. Пр. вводит до економічної науки замість одної — три вартости. Бо коли порівнаємо кошти витворенья товару з його ужитковістю, то побачимо, шчо деякі товари, не перестаючи бути товарами, потягають більше коштів, ніж виносит їх вартість ужиткова. Приміром подібних товарів можуть служити діаманти і загалом усі клеїноти. Коли тільки ті предмети мають вартість, котрі більше приносять пожитку, ніж потягають коштів, то діаманти або не будут мати ніякої вартости, або властиво будут супротив вартости оставатися шче в довзі, т. ж. будут мати вартість —. Богаго знов товарів справді відповідає вимогам ред. Пр. і таких вартість буде +. Але дуже багато товарів може в певних хвилях ділько як раз оплачувати кошти витворенья, так шчо с порівнанья вжиточности їх с коштами одержимо 0, так шчо ж вартість їх, хоть би на ділі ж велика, пісьльа нової дефініції буде 0. Чи принакдом і сама тота нова дефініція не буде належати до тих, може ж дорогих товарів, але з дісною вартостью 0, — се лишаємо на суд пізної потомности, коли тота почує шчо небудь про сьу дефініцію.

Ось яка вона, тота „своја“ мудрість. Справді, не багато мож за нью дати. Тај требаж було ред. Пр. братисья до таких питань! Тај треба було јіј виступати с таким запалом і с такоју певністю о својіј побіді! А між тим наша громада, здаєсь, уже ј с сејі короткојі та зовсім не всего тикајучојі замітки переконаласья, шчо ред. Пр. бересь судити про питања, котрих сама не розуміє, — через шчо, розумієсья, замісьць доказати соціјалістам јіх грубу несьвідомість законів економічних, вона тільки виказала тим наглядніше своју власну несьвідомість тихже законів.

Розумієсья, шчо ані ціль, ані објем сејі замітки не позволяјут нам вхидити далі в подрібности і вказувати обширніше, шчо ј як думајут соціјалісти про питања, порушені ред. Пр., а особливо розібрати Марксову теоріју вартости. Однако ми надіємсья зробити се с часом в „Дрібніј бібліотеці“.

І. Ф.

Від липця 1878 почала в Львові виходити „Дрібна бібліотека“; до кінця 1879. вишло 12 книжочок ось якого змісту:

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. Ціна 10 кр.

Книжка III. Відки і якъ взыались льуде на землі, Ериста Геккель, переклавъ Іван Франко з німецького. Ціна 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклавъ Іван Франко. Ціна 20 кр.

Книжка V. Думи і пієсли најзнатііших европејських поетів. I. Вибрав і видав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VI. Пчолы, Митра Ів. Пісарєва, переклавъ з росієського Василь Польанський. Ціна 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє, переклавъ Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VIII. Довбиња Еміля Зольа, з французького перевела Ольга Рошкевич, частка I. і II.; в додатку „Хутірчак“, ескіз Еміля Зольа. Ціна 20 кр.

Книжка IX. Біжковина, Томаса Генрі Гекслі, переклавъ Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка 10. Значіньє авторітету в вихованьє, Николаја А. Добролюбова, переклавъ з росієського Евгениј Олесніцкїј.

Книжка 11. Сільска община в Росііі, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Біхера. Ціна 10 кр.

Книжка 12. Довбиња Еміля Зольа, з французького перевела Ольга Рошкевич, частка III. Ціна 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні стороництва в Німеччині, Ганса Шеля, з німецького перевели І. М. і І. Ф. Ціна 20 кр.

Склад „Дрібнојі бібліотеки“ дльє Львова Книгарня Ріхтера і Книгарня польська.